

Крэва і Люблін

З праблемаў польска-літоўскае уніі

Пытанне польска-літоўскае уніі ў гісторыяграфіі само па сабе складае важную навуковую праблему. Гістарыёграфы пяці народаў прысвячалі яму багата ўвагі, разглядаючы яго з пункту гледжання, акрэсленага перспектывамі, якія для адных бачыліся з вокнаў Вавеля ці берагоў Віслы, для другіх — з Замка варгіў ў Вільні, для трэціх — з веж і муроў Крамля, для чацвёртых — з высокага дня проўскага берага ў Кіеве, і, нарэшце, для пятых — з царкоўных вежаў Віцебска ці Менска. У выніку сам вобраз вымалёўваўся адрозны, а часта наўскрай іншы. Бо для ўсіх, непасрэдна зацікаўленых уніі, розныя былі і яе змест, і наступствы¹.

Кожны народ сфармаваны сваёй мінуўшчынай, ён такі, якім зрабіла яго ягоная гісторыя. Перамены, якія нясе з сабою бег гістарычных падзеяў, змяняюць яго, але гэта не адбываецца лёгка і хутка. Мінуўшчына, нават не знаходзячы больш адпаведніка ў цяпершчыне, жыве ў грамадскай свядомасці і можа ўздзейнічаць гэткім шляхам і на ход гістарычных падзеяў. Падобным чынам стаяла справа з польска-літоўскай уніі. Хоць падзелы напрыканцы XVIII ст. зруйнавалі яе, у палітычнай ідэалогіі даўнейшага Каралеўства і Вялікага Княства яна трывала надалей. Літоўская канфедэрэцыя 1812 г., гісторыя нацыянальных паўстанняў — найлепшыя сведчанні гэтага трывання. Перагляд распачаўся толькі пас-

ля Студзеньскага паўстання [1863 г. — Пер.]². Трэба таксама бліжэй прыгледзеца як да гісторыяграфіі, так і да перамен у грамадской свядомасці гэтага перыяду, бо ў ім тояцца карапані сучаснасці.

У разуменні гісторыі польска-літоўскае уніі і яе значэння выразна выступае — можа выразней, чым у іншых праблемах — узаемазалежнасць паміж зместам гісторыяграфіі і грамадской гісторычнай свядомасцю. Польская гісторыяграфія (як, зрэшты, і ў іншых народаў) фармавала грамадскую свядомасць, але і сама заставалася пад яе ціскам, почасту адлюстроўваючы пануючыя погляды і ацэнкі. Калі гісторык — ці гісторычнай школы — выходзілі на змаганне супроць дамінуючых стэрэатыпаў мыслення, узнікалі сутычкі. Іх вынікам звычайна было ўводжанне ў абыходак — поруч з ужо існуючымі — новае сістэмы ацэнак, што вяло да ўскладнення грамадскае гісторычнае свядомасці, у сферы якое сутыкалася — у розныя перыяды — разнастайныя, няраз супяречлівые, погляды.

Адвартнае напружанне паміж гісторыяграфіяй і грамадской свядомасцю. Роля гісторыяграфіі ў фармаванні сістэмы палітычных меркаванняў і ацэнак, а таксама магутны ўплыў палітычнай ідэалогіі на творчасць гісторыкаў, на іх погляды, на перамены і гісторычнае значэнне польска-літоўскае уніі, але яшчэ часцей — на яе наступствы, — тэма, вартая асобнага падрабязнага даследавання, якую тут нам хацелася б толькі пазначыць.

Уся польская гісторыяграфія XIX і пачатку XX ст., а асабліва ўсе яе сінтэзы, служыла перадусім высвябленню прычын падзення даунійшаше Рэчы Паспалітае. Таму і унія Польшчы з Літвою разглядалася, галоўным чынам, у аспекте яе канчатковых вынікаў, якія накладалі свой адбітак і на ацэнку гісторыі самой уніі. Асноўныя, падставовыя інтарэсы пануючых на той час у Кароне і Вялікім Княстве грамадскіх славёў вызначалі як узлавое пытанне для палітыкі як Карабоны, так і Літвы. Даследаванні гісторыі уніі, што вяліся як польскімі, так і расійскімі, літоўскімі, украінскімі і беларускімі гісторыкамі, выдатна пацвярджаюць туго тэзу, якую, кажучы пра польска-літоўскую унію і яе імплікацыі, падняў да рангу правіла Марцэлі Гандэльсман, кажучы, што «замежная палітика — безадносна да таго, што пра гэта хацелася б

цвердзіць — заўсёды калі не наўпрост выражае дадзены грамадскі лад, то ў кожным разе застаецца ў найчыснейшай з ім сувязі і служыць паказнікам імкненняў часткі або нават усяго грамадства»³.

У часы пасля паўстання, фармулюючы гісторыясофію кракаўскае школы, звязанае з кансерватыўным галіцыскім лагерам «станчыкаў» (*stańczyków*), Юзэф Шуйскі, прадстаўляючы сваю тэорыю падзення шляхецкае Рэчы Паспалітае, звярнуў увагу на уні і яе наступствы. Праз пакліканне на трон Ягелонаў — пісаў ён — месца паноўнага за П'ястамі ды настычнага прынцыпу заняла ўмова манарха з грамадствам, што аслабляла дзяржаўную ўладу і вяло да анархіі. Шуйскі падкрэсліваў таксама адмоўныя наступствы каланізацыі на ўсходзе, дзе польская стыхія таяла ў вялізной просторы, а яе харктар анархізаваўся. Вынікам уні было таксама абвастранне адмоўных наступстваў цывілізацыйнае маладосці Польшчы ў параўнанні з Захадам. Вялізныя цывілізацыйныя задачы пераразталі яе магчымасці і аслаблялі, расцярушаючы, не бязмежныя культуратворчыя сілы народа⁴.

Міхал Бабжынскі станоўча ацаніў утварэнне дзяржаўнага саюзу Польшчы з Літвой, цвердзячы, што «пакліканне Ягайлы на пасад збавіла Польшчу ад знішчэння, якое гразіла ёй з боку крыжакаў, [і] зрабіла яе магутнаю», але вельмі крэтычна паставіўся да Люблінскай уніі, асуджаючы захаваную ў ёй асобнасць Літвы, асобныя ўрады і права як кропницу слабасці Рэчы Паспалітае, якая не здолела правесці цэнтралізацыйную ўлады⁵.

Гэтыя пазіцыі прошытаўляліся плыні, якую прынята называць федэрацийнай. Яна чэрпала свае жыццёвые сілы з незалежніцка-дэмакратычнага руху, залічыць да якога трэба і ППС. Гэты рух узыходзіў да Ё. Лялевеля, які ацэньваў справу уні як праяву свабоднае волі народаў абедзівюх краін, скіраванай да рэалізацыі ідэалу свабоды ў выглядзе шляхецкага народаўладства⁶. На мяжы XIX–XX ст. і на пачатку бягучага стагоддзя яго прадстаўлялі найперш Баляслаў Ліманоўскі⁷ і Леан Васілеўскі⁸. Прадстаўнікі кракаўскае школы, не настолькі эрудыяваныя, наколькі дастойныя, таксама менш звярталіся да аналізу гісторычнае мінувшчыны, а больш — да нацыянальнае традыцыі, да эмацыянальных повязяў, але і да

польскае стыхіі — перадусім шляхты або інтэлігенцыі шляхецкага паходжання — на землях Літвы і Русі. Федэрацыйная плынь мела антыцарскую скіраванаасць, апелявала да супрацоўніцтва з украінскім і беларускім нацыянальнымі рухамі, а найменш звязталася да літоўскага руху, які ад пачатку вызначыўся як рагучы варожы ідэі уніі.

Федэрацыйная канцэпцыя сутыкнулася з другой канцэпцыяй, якую прадстаўляла народная дэмакратыя. Эндэцыя зусім не стаяла тады, як часам кажуць, на пазіцыях этнаграфічнае — пястаўскае — Польшчы. Яе канцэпцыі выходзілі за этнаграфічныя межы, так што на месца федэрацыйнага прынцыпу яны ставілі прынцып, які можна назваць прынцыпам абсорбцыі.

Красамоўна ў гэтым дачыненні была пазіцыя блізкага да эндэцыі О. Бальзэра, які, пішучы сваю працу аб традыцыі польска-літоўскае уніі ў 1919 г., бачыў у «уніі» — якую браў у двухосі, падкрэсліваючы, што ішлося не пра ёе, а пра далучэнне Літвы да Польшчы — «багата ўзнёслых узоруў для пераймання». Бальзэр выказваўся супроты тэзіса пра «дзяржаўную асобнаасць Літвы» ў дзяржаўным ладзе шляхецкае Рэчы Паспалітае, бо унія — паводле ягонага разумення — павінна была імкнуша да «ліквідацыі дзяржаўнае асобнаасці Літвы, сплаўлення яе ў арганічнае, шчыльнае цэлае з Польчай». У рэалізацыі гэтае праграмы ён бачыў гісторычную місію Польшчы, у чыёй традыцыі — як ён пісаў — «не знайсці ўзору, які б падтрымліваў канцэпцыю поўнага дзяржаўнага адасаблення Польшчы і Літвы»⁹. Гэтыя выказанні былі скіраваныя супроты прыхільнікамі федэралістычнае канцэпцыі.

На палітычную мову гэтую гісторыясофію перакладаў Раман Дмоўскі. «На практыцы так званы праект Нацыянальнага Камітэта — пісаў на пачатку 1920 г. аўтар, які прадстаўляў федэрацыйны кірунак — прапануе анексію часткі ўкраінскіх і беларускіх земляў, якія поруч з сучаснымі цэнтрамі польскасці на крэсах, такімі, як Вільня, Дынабург, Менск, Крамянец, Камянец, а таксама тэрыторыі, на якіх польскае насельніцтва спадае ніжэй за 10% і нават зямля, што знаходзіцца ў польскіх руках, не перавышае 50% усяе тэрыторыі... Эндэцкая аргументацыя, што гэтыя землі маюць гаспадарчае цяжэнне да Польшчы або што іх далучэнне патрэбнае са

стратэгічных меркаванняў, супярэчыць этнографічнаму прынцыпу... Сапраўдная прычына, чаму Нацыянальны Камітэт так, а не іншай, канструюе новую Польшчу, — надзея на спольшчванне ахопленых прапанаванымі межамі тэрыторыяў, адначасова аддаючы рэшту адраджанай Расіі. Гэта тэндэнцыя, абгрунтаваная нацыянальна-дэмакратычнай ідэалогіяй... паніцце, сфармуляванае З. Баліцкім; гэта значыць так званы нацыянальны эгаізм¹⁰. Гэтай канцэпцыі С. Закшэўскі — аўтар гэтых словаў — проціпаставяўляў ідэю «федэрацыінае сувязі народаў гістарычнае Рэчы Паспалітае», грунтаванай на традыцыі польска-літоўскае уніі, якая «захавалася ў народзе аж да цяперашняга часу»¹¹. У рэфераце «Люблінская унія» (*Unia lubelska*, друкавана ў 1919 г.) ён пісаў: «...і сёння магутныя лагеры на землях Вялікага Княства Літоўскага выказваюцца за найшчыльнейшыя сувязі з Польшчаю. Спадзяваймася, што... літоўскі народ пойдзе за голасам літоўскае шляхты XVI ст., а не за голасам магнатаў»¹².

Тагачасная рэчаіснасць, аднак, не пацвердзіла гэтае аптымістычнае ацэнкі. Літва стала на пазіцыі, супраціўнай Польшчы, прадвызначыўшы гэтым няўдачу федэрацыі, ад якое праз некалькі гадоў адцтураўся яе галоўны абаронец — Юзэф Пілсудскі¹³. Гэтаксама сялянскія ў сваёй масе ўкраінскі і беларускі народы бачылі ў той час рэалізацыю сваіх нацыянальных патрабаванняў у іншых формах, чым у выглядзе федэрацыі з Польшчаю, з яе абшарніцкай традыцыяй, а ў той час не толькі традыцыяй.

Было трапна зазначана, што рыйскі трактат і праведзеная ім межы адпавядалі, хутчэй, канцэпцыям так званага нацыянальнага лагеру, прыхільнікі якога, такія, як Канапчынскі, развівалі канцэпцыю маналітнае дзяржавы¹⁴, у чым іх падтрымлівалі ідэйныя спадкаемцы ўсходнегаліцкіх «падалякаў»¹⁵. На абарону федэрацыінае канцэпцыі ад іх стаў О. Галецкі. У выдадзенай непасрэдна пасля атрымання незалежнасці «Гісторыі ягелонскае уніі»¹⁶ ён выказвае попляд, у якім вера ў «цудоўны способ» вяртання дзяржаўнага існавання спалучылася з перакананасцю ў актуальным палітычным значэнні традыцыі польска-літоўскае уніі; ён патрабаваў аднаўлення ва ўсходняй Еўропе пасля Першае сусветнай вайны такога ладу дзяржаўна-палітычных стасункаў, які існаваў у другой палове XVI ст. Галецкі, блізкі да каталіцкіх колаў, спалучаў палітычную унію з надзвычай станоўча ацэн-

най ім царкоўнаю Берасцейскаю уніяй 1569 г.¹⁷ Федэрацыяная ідэя, на якую ахвотна спасылаліся ў міжваенны перыяд і некаторыя кансерватыўныя колы («Vunt Młodych», «Polityka»), не мела ў міжваеннае дваццатагодзя тае грамадска-дэмакратычнае афарбоўкі, у якой яе стараўся прадставіць М. Гандэльсман¹⁸. Палітычная рэчаіснасць была складанейшо.

Пэўныя збежнасці ў ацэнцы гісторычнае ролі польскі-літоўскае уніі — пры грунтоўных разыходжаннях у высновах — мелі месца паміж пазіцыямі кракаўскіх стягчыкаў, сформуляванымі пасля паўстання 1863 г., і ацэнкамі рэвалюцыйнае ляўвіцы. Гэты ўяўны парадокс, па сутнасці, вынікаў з крытычнае ацэнкі абодвуму такім рознымі кірункамі грамадска-палітычных працэсаў, якія былі гісторычным — непасрэднымі ці апасродкованым — вынікам уніі. У сучаснай літаратуры сінтэз абодвух гэтых кірункаў можна ўгледзець у пазіцыі К. Гжыбоўскага, на чыю думку ў гісторыі Рэчы Паспалітае «пачаткам катастрофы была Люблінская унія», бо яна пасунула Польшчу на ўсход, забяспечыўшы ёй валоданне Ўкраінай, а праз гэта зацягнула яе на менш развітыя эканамічна землі і «аслабіла нацыянальныя харктары дзяржавы»¹⁹.

Пытанне уніі доўга захоўвала сваю актуальнасць, застаючыся спрэчным не толькі ў вачах гісторычнае навукі, але і ў сферы няраз шчыльна звязанае з ёю палітычнае ідэалогіі. Прывкладам тут можа быць М. Гандэльсман, які ў гады акупации, процістаўляючы сябе нацыяналістычным канцепцыям «нацыянальнага лагеру», цвердзіў, што «федэралізм... стаў кутнім каменем польскай замежнай палітыкі пры Ягелонах, крыніцай яе поспеху, зыходным пунктом для паводзін іх наступнікаў і, можа, найважнейшым фактам усіх палітыкі Рэчы Паспалітае». У ім Гандэльсман бачыў аснову палітыкі «лагеру Пілсудскага, [які] становіцца на пазіцыі федэралізму і прагненіе яшчэ раз аднавіць у змененых абставінах тое, што было падставаю дзейнасці пры Ягелонах»²⁰.

Ход II сусветнае вайны і яго адбіцё ў грамадскай свядомасці вялі да паступовае рэвізіі сістэмы паняццяў, сформаваная канцепцыяй, якая грунтавалася на акце Крэўскага уніі, абронні Ягайлы на польскага караля, якое адбылося 2.ІІ.1386 г. у Любліне, рэалізаваны закладзены ў Крэўскай уніі лад, а таксама на стане, створаным чатырыста гадоў на-

зад у Любліне; рэвізіі, да якое змушаў зменены бег гісторыі і сімвалам якое стаў таксама Люблін, гэтым разам 1944 года²¹.

Перамены ў грамадской гісторычнай свядомасці на працягу апошніх ста гадоў і сувязь гэтае свядомасці з пераўтварэннямі ў сферы палітыкі — важны і важкі прадмет доследаў для гісторыка польскае грамадскае думкі. Абцяженні, якія нараслі цягам вякоў у сферы, непасрэдна ці апасродкована звязанай з гісторыяй польска-літоўскае уніі, робяць даследчую працу ў гэтай сферы асабліва далікатнай і адказнай задачай. Зрэшты, не толькі ў нас. Аналагічныя, хоць іншыя паводле канкрэтнага зместу, абцяженні нараслі як у гісторыографіі, так і ў грамадской свядомасці іншых народаў, лёсы якіх спляліся з гісторыяй польска-літоўскае уніі. Даследаванне гэтых пытанняў ужо не толькі ў польскім маштабе, але ў маштабе цэлага рэгіёну, які унія ахоплівала сваім уплывам у мінуласці, магло б кінуць ня мала святла на шляхі фармавання нацыянальных свядомасцяў, іх абсягі і змест у сярэдневусходній Еўропе.

Вось жа, прыступаючы да гісторыі сувязі Польшчы з Літвою, варта прыгадаць засцярогу, якую амаль 120 гадоў назад зрабіў гісторык Літвы, нашмат лепш вядомы як славуты польскі празаік. Ідзецца пра Юзэфа Ігнацыя Крашэўскага, які ва ўступе да свайго твора «Літва» напісаў: «Гісторыя важная настолькі, наколькі яна праўдзівая; робячыся паслухмянай служанкай і пакорнай нявольніцай якое-колечы думкі, яна страчвае сваё навучальнае і філософскае значэнне»²². Гэта павінен мець на ўвазе кожны гісторык, незалежна ад сістэмы ацэнак, якую ён прызнае за найбольш плённую методалагічнай.

Пераходзячы да прадстаўлення вузлавых этапаў гісторыі польска-літоўскае уніі, якая завяршылася уніяй у Любліне ў 1569 г., акрэслішы стан повязі паміж абедзвюма краінамі на перыяд больш як двух стагоддзяў, трэба вызначыць, што яшчэ лъга зрабіць, каб праліць больш святла на гэтую проблематыку.

Першая цяжкасць вынікае з факта, што традыцыйная назва уніі звычайна ахоплівае шэраг юрыдычна-дзяржаўных актаў і фактычных станаў, якія не былі уніяй у юрыдычным значэнні, а вагаліся ад інкарпарацыі да саюзу паміж дзвюма незалежнымі дзяржавамі. Такой разбежнасці спадарожніча-

ла зменлівасць палітычных стасункаў паміж Польшчай і Літвой у цікавы для нас тут перыяд. Гэтыя перыпетыі палітычнае гісторыі наймацней прыцягвалі дагэтуль увагу да-следчыкаў. Ім прысвечана найбольш працаў як у польскай гісторыяграфіі, так і ў гісторыяграфіі іншых зацікаўленых краін, прычым увага звярталася як на развіццё ўзаемных польска-літоўскіх стасункаў, так і на зневаженне стасункі кожнае з дзвюх краін з Крыжацкім Ордэнам, маскоўскай дзяржавай, крымскай ардою, якія ўпłyвалі на складаныя і зменлівыя адносіны паміж Krakavam і Вільніем, адносіны, падобныя больш да лукавінаў Вяллі, што віецца сярод пагоркаў, чым да бегу Віслы, што з Карпатаў наўпрост бяжыць да Балтыкі.

Пра грамадскія і гаспадарчыя падставы польска-літоўскае уніі найтрапней — на нашую думку — выказаўся Г. Лаўманскі, вызначаючы сваё стаўленне да даўнейшае літаратуры прадмета і фармулюючы багата важкіх абагульненняў²³. Нам няраз давядзецца звяртацца да іх. Шырэй даследчыкі зaimаліся дагэтуль юрыдычна-канстытуцыйным аспектам уніі, які таксама будзе прадметам нашае цікавасці. Багата ўвагі аддадзена тут справе акта ў Крэве, які няраз недакладна называўся крэўскай уніяй. Тут, здаецца, застаюцца недастаткова выкарыстанымі некаторымі факты, якія дазваляюць пановаму зразумець і юрыдычныя станы, і практику, якая часта адбягала ад іх. Гэтая з'ява, харэктэрная і для пазнейшых этапаў гісторыі польска-літоўскае уніі, патрабуе адмысловага аналізу з пазіцыі вызначэння суадносін паміж юрыдычнымі станамі і існуючымі ў абедзвюх краінах сістэмамі грамадскіх сіл, якія прынцыпова ўздзейнічалі на рэалізацыю заключаных дамоваў. Мы паспрабуем паказаць гэта на прыкладах першага акта сувязі Польшчы і Літвы, г. зн. акта, заключанага ў Крэве 6.VIII.1385 г., і Люблінскай уніі ад 1.VII.1569 г.

Застаецца яшчэ вызначыць месца, якое польска-літоўская унія зaimала сярод уніяў у тагачаснай Еўропе. Дзеля гэтага належала бы вызначыць прыроду феадальных уніяў, іх адносіны да ідэі суверэннае нацыянальнае дзяржавы, што фармавалася ўжо ў той час, і месца польска-літоўскае уніі сярод іх. Варта зaiважыць, што калі проблематыка польска-літоўскае уніі застаецца сёння і надалей прадметам жывое

цікаўнасці ў сусветнай літаратуры²⁴, дык гэта перадусім з увагі на агульныя пытанні, звязаныя з фармаваннем федэральных дзяржаваў²⁵. Гэтае апошняе пытанне, якое патрабуе дэталёвага даследавання ў параўнаўчым аспекте, найбольш заслугоўвае асобнага разгляду.

Акт у Крэве

Прычыны ўтварэння сувязі Польшчы з Літвою дастатковая добра вядомыя, каб доўга над імі не затрымлівацца. Юрыдычна-дзяржаўны саюз з Польшчаю, а сабліва звязанае з ім прыняццё каталіцтва, павінны быт пазбавіць крыжакаў падставы для наездаў на Літву і з'яднаць сілы Польшчы і Літвы супроць агрэсіўнага Ордэна. Змаганне з Ордэнам, які адсек Польшчу ад Балтыкі, а цяпер, забраўшы Жмудзь, рыхтаваў гэткі ж лёс Літве, мусіла быць натуральнаі мэтай палітыкі абедзвюх дзяржаваў, што аб'ядноўвалі свае сілы супроць супольнага ворага. Адначасова сувязь з Польшчаю павінна была палегчыць літоўскім князям і панам захаванне панавання над пераважным колькасна рускім насельніцтвам у межах Вялікага Княства, дзе літвіны складалі паводле найноўшае літаратуры ўсяго 10–20% ад усіх жыхароў, хоць і пераважалі ў слай баяраў, не кажучы ўжо пра магнацтва, галоўным чынам урадніцкага паходжання²⁶.

На пытанне рускіх земляў кладзе асаблівы націск Г. Лаўмянскі, адзначаючы, што экспансія на рускія землі была асноўным элементам літоўскае палітыкі, і апошняя не магла ад яе адмовіцца, не падрываючы гэтым асноваў свайго існавання і значэння. Літоўская грамадская вярхушка, арыентаваная на эксплуатацыю рускіх земляў, здабыла на пачатку другое паловы XIV ст., за панавання на віленскім пасадзе Альгерда, шмат поспехаў, паширыўшы сваё панаванне на Бранск, Мсціслаў, Кіев і Смаленск. Адначасова Альгерд вёў актыўную барацьбу з напорам Ордэна. Гэтае змаганне на два франты вычэрпвала, аднак, абмежаваныя сілы Літвы і стала прычынай крызісу літоўскае манархіі пасля смерці Альгерда. Тады унія з Польшчай стала для Літвы шляхам выхаду з палітычнага тупіка²⁷.

Далейшай мэтай літоўскіх князёў і паноў было выкарыстанне саюзу з Польшчай дзеля экспансіі на ўсход і дзеля

процістаяння татарскім наездам, якія пагражалі рускім уладанням Вялікага Княства. Акрамя таго, літвіны, чыя дзяржава вырасла дзякуючы аслабленню Русі і коштам яе, баяліся, што Маскоўская Русь, узмацніўшыся пасля перамогі над татарамі, здабытай на Куліковым полі (1380 г.), стане цэнтрам прыцягнення заходнерускіх земляў, і жадалі нейтралізаваць гэта, умацоўваючы сваё становішча праз саюз з Польшчай. У сваю чаргу, малапольскім панам, якія адыгралі важную ролю ў ажыццяўленні уніі з Літвою, яна была патрэбна, каб адабраць занятую Вугоршчынай Галіцкую Русь, а таксама Падолле з Валынню — землі, на якія была скіравана малапольская экспансія.

Вось жа, саюз Польшчы з Літвою ляжаў у інтарэсах абодвух бакоў. На першым этапе, аднак, ён меў больше значэнне для Літвы, і адгэтуль распаўся джаны погляд, што да яго перадусім імкнулася Літва. Погляд гэтых вынікае з судносін, якія ўзніклі паміж уній і хростам Літвы. Справа хрысціянізацыі Літвы наспівала здаўна. На вялікакняскім двары яе неабходнасць усведамлялася — як можна меркаваць — трывала, хоць выбар найлепшага шляху да яе доўга заставаўся прадметам ваганняў і пошукаў. Паганства на схіле XIV ст. было анахранізмам не толькі таму, што давала выдатную падставу для экспансіі Крыжацкага Ордэна на літоўскія землі, якой Вялікае Княства супраціўлялася з усё большымі высілкамі, але і таму, што стварала сур'ёзную перашкоду для ўваходу Літвы ў єўрапейскую міждзяржаўную супольнасць, для яе — можна сказаць — палітычнае акультурацыі. Няўдача спробы прыняцця хросту Геды мінам з прычыны супраціву як ягонае рады, так і насельніцтва Жмудзі, — няўдача, якая даводзіла жыццёвасць паганства²⁸, — ясна паказвала, што, каб здзейсніць хрысціянізацыю, вялікі князь павінен мець падтрымку звонку, якая б нейтралізowała ўнутраны супраціў. І калі Ягайла ў 1382 г. пасля пераможнага завяршэння вайны з Кейстутам зноўку ўзяў уладу ў столічнай Вільні, ён пачаў задавацца пытаннем, як найлепш вырашыць задачу, якую далей адкладаць было нельга. Спачатку ён звярнуўся да Масквы. За пасярэдніцтвам сваёй маці Юльяны, дачкі цвярскага князя Аляксандра Міхайлавіча, ён распачаў перамовы з вялікім князем маскоўскім, Дзмітрыем Данскім, якія завяршыліся папярэднім дамовай пра будучы шлюб Ягайлы

з дачкою вялікага князя маскоўскага. Гэта павінна было суправаджацца прыняццём хрысціянства ва ўсходнім абраадзе ўладаром Літвы і ягонымі паганскімі падданымі²⁹.

Аднак гэтая альтэрнатыва мела для літоўскіхмагнатаў нямала невыгодаў. Перадусім прыняццё праваслаўя ўмацавала б рускіх князёў і баяру і, як вынік, прывяло б да іх зраўнання з літвінамі, якія дагэтуль панавалі ў Вялікім Княстве. Пры большай колькасці і культурнай вышэйшасці русінаў гэта мусіла абуджаць неспакой у літоўскіх паноўных слаях. У далейшым гэта магло б прывесці да асіміляцыі літвінаў у рускім насељніцтве. Боязь гэтага стала — ужо пасля хрысціянізацыі Літвы — падставаю шэрагу крохаў, у якіх знаходзіла выраз тэндэнцыя сцвярджэння літоўскае нацыянальнае стыхii³⁰. Да іх належала, між іншым, выдадзеная Ягайлам з нагоды надання прывілею віленскаму касцёлу ў лютым 1387 г. забарона шлюбаў каталікоў з праваслаўнымі³¹ і пашырэнне земскага прывілею 1387 г. выключна на літвінаў-каталікоў. Акрамя таго — як заўажае Е. Ахманскі — прыняццё хрысціянства ў грэцкім абраадзе не ўстрымала б крыжакаў ад вайны з Літвою, бо ў праваслаўі яны бачылі ерась, змагацца з якой належала і мечам таксама³².

Каталіцтва зноў доўгі час выступала на Літве як выраз падпарадкавання Крыжакаму Ордэну не толькі праз умацаванне ягоных палітычных уплываў, але і прыняццё нямецкага кліру і ўсяго культурнага багажу, які ён нёс з сабою. На гэта літвіны не мелі ані найменшае ахвоты. Толькімагчы-масць прыняцця хрысціянства з Польшчы, спалучаная з узыходам Ягайлы на трон Польскага Каралеўства — што несумненна мусіла палесці самалюбству літвінаў — пазбаўляла іх навярненне выгляду, быццам яно адбылося пад чужымі цікам. Таму за яе адразу ўхапіліся³³.

Падставай утворанага 14.VIII.1385 г. польска-літоўскага саюзу быў крэўскі акт, а асабліва адзін ягоны пасаж, у якім «*demum etiam Jagalo dux saepedictus promittit terras suas Lituaniae et Russiae Coronae Regni Poloniae perpetuo applicare*» [«нарэшце таксама і часта згадваны князь Ягайла паабяцаў назаўсёды далучыць свае землі Літвы і Русі да Кароны Польскага Каралеўства»]³⁴. Вакол гэтага дакумента разгарнулася жывая і доўгая дыскусія. Яе сутнасць палягала ў пытанні, ці сталася Вялікае Княства Літоўскае інкарпараваным

у Карону ў выніку рэалізацыі крэўскага акта. Тэорыя інкарпацыі, вылучаная яшчэ на схіле мінулага стагоддзя А. Лявіцкім, казала, што Літва ў 1386 г. перастала быць дзяржавай і ператварылася ў комплекс правінцыяў, далучаных да польскае Кароны, і толькі з'езд на выспе Салін у 1398 г. альбо акты Віленска-Радамскай уніі 1400–1401 гг. уваскрэслі яе як асобную дзяржаву³⁵. Гэтую тэорыю прыняў выдатны расійскі гісторык М. Любашскі, а следам за ім яна атрымала права грамадзянства і ў савецкай навуцы³⁶. У Польшчы гэту канцепцыю ўдакладніў С. Кутшэба, цвердзячы, што ў сілу акта ў Крэве, а потым абрання і каранацыі Ягайлы «Літва мусіла быць далучана да Польшчы як яе складовая частка». Таму гэта быў акт не уніі, а інкарпацыі, хоць унутры Літвы захоўвала асобнае права і асобныя інстытуты³⁷. Падобную пазіцыю заняў О. Бальзэр³⁸. Тэзіс пра інкарпацыю Літвы ў 1385 г. прымаў і О. Галецкі, хоць у сваёй працы «*Wcielenie i wznowienie państwa litewskiego przez Polskę (1386–1401)*»³⁹ ён большы націск клай на ўзнаўленне літоўскае дзяржавы, падкрэсліваючы прынцыповае значэнне ў гэтым аспекте уніі 1401 г. Супроць гэтага погляду выступіў Л. Калянкоўскі, лічачы, што ён ідзе недастаткова далёка, і фармулюючы тэзу, што стан інкарпацыі захоўваўся да 1440 г., калі літвіны абрали сабе на вялікага князя Казіміра Ягелончыка, што толькі і вярнула Літве яе дзяржаўнае быццё, тым часам як абранне гэтага ўладара на польскага караля ў 1446 г. было вяртаннем саюзу з Польшчай, але ўжо як асабістая унія⁴⁰.

Нагоду для ажыўленага абмену думкамі дало сутыкненне поглядаў зацікаўленых гісторыкаў на VI Усеагульным З’ездзе Гісторыкаў у Вільні ў 1935 г., дзе, натуральна, справы саюзу Польшчы з Літвою апынуліся ў цэнтры ўвагі⁴¹. Ужо пасля З’езда грунтоўныя і важныя для разумення гэтага пытання трактойкі прадставілі Я. Адамус, Г. Лаўмянскі і Г. Пащекевіч. Новыя крыніцы і назіранні дадаў О. Галецкі. Ім таксама ніжэй будзе аддадзена больш увагі.

Адамус⁴², заўжды шукаючы новых рашэнняў, звярнуўся да сфармуляванага А. Вэтуляні адрознення паміж інкарпацыяй у вузейшым сэнсе, калі ўладарства родзіцца не пасрэдна ў выніку ўлучэння пэўнае тэрыторыі, якая дагэтуль мела дзяржаўнасць або не, у іншую дзяржаву, і вядомай у сярэднявеччы інкарпацыяй у шырэйшым значэнні, якая

вядзе да ўзнікнення паміж дзвюма дзяржавамі леннага стасунку⁴³. У гэтым апошнім выпадку інкарпараваная дзяржава надалей вяла асобнае палітычнае быцё, але ўжо не цалкам незалежнае, а падлеглае інкарпаруючай дзяржаве. Зыходзячы з гэтага прынцыпу і прызнанага факту, што акт у Крэве быў толькі прэлімінарыямі да задуманага інкарпарацыйнага акта⁴⁴, Адамус выказаў погляд, што той задуманы акт складзены так і не быў, і замест аднаго вялікага інкарпарацыйнага акта складаліся акты частковыя, якімі можна лічыць *akty homagialne* літоўска-рускіх князёў ад 1386 і наступных гадоў, што змяшчаюць забавязанне гэтых князёў да вернасці Ядвізе, Ягайлу і Кароне Карападкства Польскага. Ён спаслаўся на канцэпцыю Бальзэра аб структуры рачненясярэднявежных дзяржаваў як *sui generis* [свайго роду] імперыі⁴⁵, якая з прычыны запозненага палітычнага развіцця Вялікага Княства захавалася тут аж да канца XIV ст. У такой імперыі поруч з найвышэйшым уладаром — тут вялікім князем, які непасрэдна трymаў цэнтральныя тэрыторыі дзяржавы — існавалі ўдзельныя княствы з уласнымі князімі, падпарадкаваныя гэтаму найвышэйшаму ўладару. З хвілінай паклікання Уладыслава Ягайлы на польскі трон літоўская імперыя скасавалася, а князі прысягалі польскім каралю і каралеве, а таксама Кароне іх каралеўства.

Я. Адамус стараўся аслабіць інкарпарацыйную канцэпцыю, якая дамінавала дагэтуль, адзначаючы, што ад 1392 г. — гэта значыць ад астроўскае дамовы, пасля якое, падтрыманы непрыхільнай да інкарпарацыі літоўскай апазіцыяй, Вітаўт узяў уладу ў Літве — інкарпарацыйная тэндэнцыя прыходзяць у заняпад. Вітаўт, хоць і кіраваў ад імя Ягайлы, падпарадкаваў сабе ўдзельныя княствы, якія толькі прысягнулі каралю і польскай Кароне, а адначасова праводзіў самастойную замежную палітыку. Адгэтуль выснова, што існаваў толькі «намер інкарпарацыі», і што былі зроблены «частковыя спрабы рэалізацыі гэтага намеру», якія, аднак, не былі даведзены да канца⁴⁶. Пакласці канец гэтым спробам меўся з'езд на мяцкай выспе Салін, дзе літоўскія баяры — згодна з крыжацкім храністам — меліся абвясціць Вітаўта каралём. Сам Вітаўт у заключанай тады дамове фігуруе як *supremus dux* [найвышэйшы князь]. Абодва гэтыя тытулы, зрешты, не ўтрымаліся, і Вітаўт надалей тытулаваўся як *dux*, а потым (у ста-

сунках з Польшчаю ад 1412 г.) — *magnus dux* [вялікі князь], пакідаючы тытул *supremus dux* Ягайлу. На самастойнае становішча Вітаўта ў 1398 г. паказвае пасаж заключанай тады дамовы з Ордэнам, у якой Вітаўт заяўляў, што «*promissimus in omnibus terris nostris pro posse fidem catholicam dilatare, Sacrosanctae Romanae Ecclesiae Sacroque Romano Imperio ea exhibere et facere, quae ceteri liberi reges et principes catholici ex debito tenentur exhibere...*» [«абязваём ва ўсіх наших землях у меру магчымасці пашираць каталіцкую веру, а таксама аддаваць і чыніць Святому Рымскаму Касцёлу і Святой Рымскай Імперыі тое, што павінны аддаваць іншыя вольныя каралі і вялікія князі паводле абавязку»]⁴⁷. Аднак сувязь з Ягайлам і Каронаю Карабеўства засталася надалей, што прывяло Я. Адамуса да высновы, што з 1398 г., а асабліва пасля Віленска-Радамскай уніі 1401 г., «мы маём дачыненне толькі з інкарпарацыяй у значэнні леннага паддання Літвы Польшчы»⁴⁸.

Супроць гэтае сістэмы поглядаў на першы этап гісторыі саюзу Польшчы з Літвою выступіў Г. Лаўмянскі⁴⁹. Бароня чы тэорыю далучэння Літвы да Польшчы пасля 1385 г., ён прааналізаваў тэрмін *applicare* [далучыць], які, як вядома, у Крэўскім акце акрэсліваў стасунак Вялікага Княства да Карабеўства. З гэтаю мэтай ён, не строячы тіпотэзу, супаставіў усе вядомыя акты, у якіх выступаў гэты выраз, і паказаў, што гэта быў не агульнаўжываны выраз з неакрэсленым зместам, а юрыдычны тэрмін, які азначаў перанос права альбо далучэнне ўладання да іншага комплексу (звычайна, да карабеўшчыны). Няраз гэты выраз выступаў на парамену з тэрмінам *incorporare* [улучыць].

Штогоды, супроць інтэрпрэтацыяў Лаўмянскага рабіліся засцярогі, якія вынікалі з факта, што слова *applicare* сустракаецца і ў такіх актах, якія прадугледжвалі заключэнне леннага стасунку. У прыватнасці, тут ідзеца пра акт 1377 г., якім двое князёў Карабеўства «*applicaverunt Coronam regni Hungariae*» у значэнні завязвання леннага стасунку, як вынікае з далейшага тэкstu, дзе гаворыцца, што сваё падольскае княства яны «*recepérunt in feudum a Corona dicti regni*» [атрымалі ў лена ад Карабеўства названага карабеўства] з абавязкам служыць караблю збройнаю помаччу⁵⁰. Акт Казіміра Вялікага ад 1351 г., які тычыцца плоцкага ўдзелу і змяшчае выраз *acceptavimus et eciam applicavimus* [прымаем, а такса-

ма далучаем], які Лаўмянскі прызнаў за інкарпацыю⁵¹, у манаграфіі Э. Малечынскай, адмы слова прысвеченай пра-blemатыцы стасунку княжацкага Мазоўша да Кароны, пры-маеца як завязванне леннага стасунку⁵². Тут трэба назваць яшчэ прыведзены Лаўмянскім *homagialny* акт Скіргайлы, у якім той прысягай, што ў выпадку, калі ён сыдзе са свету, не пакінуўшы мужчынскага нашчадка, ягонае лена (*omnes et singulos ducatus, terras et dominia* [усе разам і паасонбыя кня-сты]) Ягайлу з Ядвігай і іх патомкам «*nec non ad coronam regni Poloniae debent et debebunt... devolvi, adiungi et perpetue applicari*» [«а таксама яны павінны будуць адносі, прыяднацца і назаўсёды далучыцца да Кароны Польскага Карапеўства»]⁵³. З супастаўлення ўсіх гэтых актаў вынікала б, што *applicare* заўсёды ўжывалася ў сэнсе злучэння тэрыторыяў, хоць потым іх імага лучыць ленная сувязь. У гэтым сэнсе можна прызнаць, што тэзу аб юрыдычным сэнсе гэтага тэр-міна Лаўмянскі абургунтаваў.

Інкарпацыю, якая знайшла выраз у крэўскім акце, Лаўмянскі разумеў як завязванне стасунку *feudum oblatum* (ахвяраванага лена), як формы сувязі двух арганізмаў праз інстытут леннага стасунку. Калі ж, аднак, «форма беспася-рэндае інкарпацыі не вытрымала выпрабавання часам, ста-сунку Польшчы да Літвы была нададзена ленная форма... таму мы знаходзім, як і ў *feudum oblatum*, тры стадыі: 1) адцуран-не Літвы яе ўладаром (Ягайлам) на карысць Кароны; 2) ува-ход Вітаўта ў васальную залежнасць; 3) наданне Вітаўту Літвы ў лена»⁵⁴.

Рэальнасць інкарпацыі, у сваю чаргу, падважыў Г. Пашкевіч. Гіпотэзы пра яе — пісаў ён — «уражваюць над-звычайнай абыякавасцю да рэчаінасці. Дзяржавы, якая ўма-цавалася ў цяжкіх баях, якая мае за сабою доўгі перыяд існа-вання, пачуццё ўласнае раўнапраўнасці і сілы сярод іншых, фактычна ніякім чынам ліквідаваць не выпадае»⁵⁵, асабліва ўлічваючы, што інкарпацыя не была падрыхтавана даў-жэйшым перыядам прыянага сужыцця, а яе форма мусіла абражакаць нацыянальны гонар літоўскае вярхушкі. Элемен-ты інкарпацыі ў крэўскім акце — на яго думку — Ягайла не ўдакладняў свядома⁵⁶. Як цвердзіў Пашкевіч, «ініцыята-рам і рэалізатарам інкарпацыі» быў Ягайла, а не польскі бок, які ў той час недаацэньваў яе значэнне⁵⁷. У крытычным

войсковым становішчы, у якім знаходзілася Літва, Ягайла хацеў уцягнуць палякаў у абарону яе межаў на ўсходзе і скарыстацца з міру, які ад Калішскага трактату 1343 г. звязваў Польшчу з Ордэнам, расцягнуўшы ягоную заслону на Літву. Крыжакі, зрэшты, гэтаму супрацівіліся, выставіўшы свае прэтэнзіі да Літвы, на што ў дыскусіі звярнуў увагу Адамус⁵⁸.

Апрача таго, насуперак тэзісу Пашкевіча, на нашую думку, не выпадае ігнараваць змешчаныя ў крэўскім акце ўмовы, якія нясуць кляймо польскіх патрабаванняў --- абавязак выплаціць Вільгельму закладны штраф за няздзейненне шлюбу з Ядвігаю, вызваленне хрысціян-палонных (асабліва палякаў), вяртанне тэрытарыяльных стратаў, якія пацярпела Польшча коштам Ягайлы і іншых, пра каго яшчэ будзе гаворка ніжэй. Таму крэўскі акт — згодна з ягоным зместам — трэба разглядаць як вынік польска-літоўскіх перамоваў, на якіх улічваліся патрабаванні абодвух бакоў, а не толькі інтэрэсы Літвы⁵⁹.

Запраектаваны ў крэўскім акце стан і ягоная рэалізацыя абудзілі на Літве супраціў і хутка прывялі да зменаў, якія спалучыліся з вяртаннем Вітаута на пасад⁶⁰. Іх выразам была астроўская дамова ад 1392 г., паводле якой Вітаут прыняў уладу ад імя Ягайлы не толькі над Літвою ў вузейшым сэнсе, якая дагэтуль заставалася пад панаваннем каралеўскіх намеснікаў, але і над удзельнымі княствамі. Астроўская дамова — як трапна заўважыў Лаўмянскі — мела «пераломнае значэнне. Праўда, яна не прынесла зменаў у палітычна-юрыдычным стасунку Літвы да Польшчы, але нанесла інкарпарацыі палітычны ўдар, бо выявіла перавагу цэнтрабежных плыняў над цэнтраімклівымі фактарамі і распачала перыяд паступовага аслаблення польска-літоўскага саюзу»⁶¹.

Супастаўляючы прыведзеныя вышэй пазіцыі, даводзіцца зрабіць выснову, што, насуперак тэорыі Калянкоўскага пра поўную інкарпацыю Літвы да 1440 г., прадстаўленыя тут погляды, нягледзячы на адрозненні, якія выклікалі паміж іх аўтарамі ажыўленую дыскусію, маюць істотныя сумежныя пункты. Да іх належачы: 1) прызнанне, што інкарпацыя, калі яна нават мела месца, была нядоўгім эпізодам, а з'езд на выспе Салін у 1398 г. стаў вяртаннем дзяржаўнапалітычнае самастойнасці Вялікага Княства, прызнанае *de*

facto Ягайлам; 2) прыняццё за форму гэтага далучэння канструкцыі, якая на практыцы не нішчыла літоўскае дзяржаўнасці, бо выступала ці то ў форме інкарпарацыі ў шырэйшым разуменні (Адамус), ці то ў выглядзе *feudum oblatum* (Лаўмянскі). Абедзве гэтыя канцэпцыі мелі на мэце дастасаванне да плыннае, не ўдакладненае цалкам рэчаіснасці гнутчайших юрыдычных канструкцыяў, чым каляная інкарпарацыйная тэорыя ў даўнейшым разуменні.

Тэорыю здзейсненай інкарпарацыі аслабляла, здавалася, адсутнасць інкарпарацыйнага акта. Реч у тым, што пасля крэўскага акта, які меў характар прэлімінарыяў, складзеных у выніку працяглых перамоваў абодвух бакоў (гэта выразна вынікае з ягонага тэксту⁶², хоць пацверджаны ён быў толькі літоўскім бокам), да нас не дайшоў сам акт (або акты) інкарпарацыі, якія б рэалізавалі гэтую папярэднюю дамову. Праўда, Лаўмянскі дапускае — прыняўшы тэзу аб інкарпарацыі — існаванне і інкарпарацыйнага акта, які да нас не дайшоў і які мусіў быць складзены перад Ягайлай каранацыяй 4.III.1386, але ўскосныя аргументы, якія прыводзіліся на карысць гэтай думкі, былі паставлены пад сумнёў⁶³. Цяжка дапусciць і тое, што на такую прынцыпію дамову ні разу не сустрэлася спасылкі *expressis verbis* [адкрытым тэкстам] у захаваных крыніцах.

Уяўныя супяречнасці з тэзаю аб здзейсненай у 1386 г. інкарпарацыі, якія вынікаюць з факта, што і пасля гэтае даты Ордэн працягваў вайну з Літвою, тым часам як Польшча засталася з ім у стане «вечнага міру», Лаўмянскі спрабуе вытлумачыць, прыняўшы такую канструкцыю: «Вайну з крыжакамі пасля заключэння уніі фармальна вяла Карона з тым, што *tacito consentu* [з маўклівае згоды] абодвух бакоў абшар Польскага Каралеўства ўузейшым сэнсе — той, які далучыўся да Калішскага трактата, — складаў цяпер нейтральную тэрыторыю»⁶⁴. Насамрэч, аднак, у стане вайны знаходзілася толькі Літва, да якое крыжакі выстаўлялі тэрытарыяльныя прэтэнзіі, адначасна лічачы Польшчу, як вынікае з вядомых крыжацкіх лістоў ад 1391 г., краінаю, з якой іх звязываюць мірныя стасункі⁶⁵.

Аднак з таго, што інкарпарацыя не знайшла адбітку ў сферы крыжацка-літоўскіх стасункаў, не вынікае, што яе не было. Проста крыжакі не прынялі да ведама факта, які іх не задавальняў, а польскі бок — да часу — больш хацеў на сваёй мяжы міру, таму не рабіў згэтуль высноваў. Тэза пра

«фармальнае вядзенне вайны» Каронаю не мае падтрымкі ў крыніцах, але для абгрунтавання погляду аб здзейсненай інкарпацыі яна і непатрэбная. Стан вайны паміж Ордэнам і Літвою пасля 1386 г. у міждзяржаўных стасунках эпохі феадалізму, калі — як сцвярджае сам Лаўмянскі — вайна не была атрыбутам сувэрэннасці, і самастойна ведзеныя леннікамі войны былі ў парадку рэчаў, выдатна ўпісваўся ў тагачасную сферу дзяржаўна-прававых паняццяў, якія не адпавядаюць сённяшнім уяўленням аб міжнародным праве⁶⁶. На нашую думку, чым менш у рыштаваннях вакол навуковай тэорыі інкарпацыі будзе гіпотэзаў, якія не знаходзяць паверджання ў крыніцах, tym лягчэй будзе абараніць сам яе прынцып, які аспрэчваецца сёння і ў польскай літаратуры прадмета⁶⁷.

Крэўскі акт дае дастатковыя падставы, каб сцвердзіць, што літоўскі бок дэкларараваў у ім згоду на прылучэнне (гэты тэрмін [*przyłączenie*], здаецца, найлепш адпавядае лацінскаому *applicare*) Літвы да Кароны Польскага Карапеўства, не прадвызначаючы ў дэталях ягонага харктару. Каб патлумачыць стан, які стварыўся дзякуючы Крэўскаму акта, трэба звярнуцца да крыніцы, яшчэ раз прааналізаваўшы змест акту ад 6.VIII.1385 г. З яго ясна вынікала, што асноўным элементам рэалізацыі дамовы было ўсы наўленне Ягайлы карапеў Альжбетай і адданне за яго Ядвігі, што толькі і мелася выклікаць рэалізацыю ўсіх сутнасных пастановаў, змешчаных у акце, а менавіта: 1) прыняццё Ягайлам разам з неахрышчанымі дагэтуль літоўскімі князямі і людам каталіцкае веры; 2) выкарыстанне свайго скарбу дзеля вяртання тэрытарыяльных стратаў *regnum utrorumque, tam Poloniae, quam etiam Litvaniae* [абодвух карапеўстваў, як Польшчы, гэта і Літвы] (звернем тут увагу на фармулёўку іх раўнапраўнасці ў тым самым дакумэнце, які быццам прадупледжваў ліквідацыю літоўскага дзяржавы); 3) выплата *kary wadialnej* на карысць Вільгельма Габсбурга за нявыкананне абязцячэнне шлюбу з Ядвігай; 4) вяртанне ўласнымі сродкамі тэрытарыяльных стратаў, якія панесла Польшча; 5) вяртанне свабоды хрысціянскім палонным, асабліва палякам; 6) далучэнне земляў Літвы і Русі да Кароны Польскага Карапеўства⁶⁸.

Тэкст дамовы, у якім усе гэтыя абавязальніцтвы спадалі на Ягайлу, пацвярджаў бы погляд Пашкевіча, што якраз вялікі

князь літоўскі — а не палякі — быў найбольш зацікаўлены ў ажыцця ўлennі дамовы⁶⁹ ў інтарэсах як сваіх, так і свайго атачэння і свае краіны. Калі ж ініцыятыва дамовы зыходзіла ад Ягайлы, то не дзіва, што ў Крэўскім акце знайшлі выраз літоўскія юрыдычныя паняцці, не канечне вельмі дакладныя⁷⁰.

Крэўскі акт і іншыя дакументы, выдадзеныя пасля яго, на нашу думку, дастаткова красамоўна пацвярджаюць тэзу, што Ягайла, дзейнічаючы супольна са сваімі братамі, бачыў рэалізацыю Крэўскага акта ў форме аб'яднання абедзвюх дзяржаваў у адну. Але дзеля гэтага яны не мусілі зыходзіць з прынцыпам публічна-прававых канструкцыяў інкарпацыі ці *feudum oblatum*. Каб зразумець стан, які ўтварыўся ў выніку крэўскага акта, а асабліва яго мала дакладнае юрыдычна формы ў сферы дзяржавнага стасунку Літвы да Польшчы, такой адрознае ад наступных актаў, напрыклад, Віленска-Радамскае уніі 1401 г. ці Гарадзельскае 1413 г. — належала б звярнуць большую ўвагу, чым у дагэтульшнай літаратуры прадмета, на змешчаныя там патрыманіяльныя элементы. Яны вынікалі з факта, што складальнікамі акта ў Крэве былі Ягайла з братамі, якія ўнеслі ў яго багаж уласных юрыдычных паняцціў аб дзяржаве, паняцціў пераважна патрыманіяльнага харектару. Яднанне абедзвюх дзяржаваў пад уладай уласнага вялікага князя, які стаў каралём Польшчы, мусіла здавацца ім нечым натуральным, абумоўленым прынцыпамі прыватнага права, якія рэгулявалі і міждзяржайные стасункі.

Пачнем з адзінае, але і прынцыповае, умовы, ад выканання якое Ягайла і яго браты ставілі ў залежнасць спаўненне ўласных абавязацельстваў: «*Ideo, serenissima princeps — звярталіся Ягайлавы паслы да Альжбеты Баснячкі — suspiciat vestra maiestas eundem dominum Jagallonem magnum ducem in filium et... Hedvigim filiam vestram carissimam, reginam Poloniae, sibi in legitimam consortem copulantes*» [«Таму, найяснейшая княгиня, ... няхай Ваша вялікасць прыме таго ж пана Ягайлу, вялікага князя, за сына, а ... Ядвігу, каралеву Польшчы, за Вашую наймілейшую дачку, бо яны ўступаюць у законны шлюб»]⁷¹. Вось жа, напачатку ідзе просьба да каралевы-маці прыняць Ягайлу за сына, інакш кажучы, аб яго ўсынаўленні, адале аб выдачы за яго дачкі, валадаркі Карапеўства Польскага. Зварот «*suscipiat... in filium*» мы не прызнаем за этыкетны, калі ўлічваць, што на Літве і Русі зяць, які прымаў разам

з дзедзічка маёнтак яе бацькоў, як правіла, усы наўляўся ім⁷². Для Ягайлы і ягонага атачэння, паводле думкі патрыманіяльных прынцыпаў, такая працэдура мусіла быць нармальнаю і ў міждзяржаўных стасунках.

У гэтым кантэксле трэба разумець вядомую і няраз дыскутаваную праблему Ядвізінага вена. Захаваліся згадкі, што Ягайла, займаючы ў сілу шлюбу з Ядвігай польскі трон, аддаў ёй у якасці вена ўласную дзяржаву⁷³. Найбольш падрабязна паведамляе пра гэта прускі храніст Посілге: ён піша пра ліст, які Ядвіга накіравала «любаму брату Вітаўту» і ў якім, нібыта, пісала, што — паколькі яна атрымала землі Літвы і Русі як *Moringabe* (гэта значыць «ранішні падарунак» альбо вена) — просіць сабе названыя чыншы з названых земляў (*nemeliche Czinse (von) nemelichen Landen*)⁷⁴. На думку Лаўмянскага гэта паказвае, што лена ахоптівала не ўсю Літву, але толькі некаторыя, «названыя чыншы і воласці, якія складалі венны запіс», бо ён не лічыць, што пры ўрэгуляванні ўзаёмнага стасунку Кароны і Літвы бакі звярталіся да прадпісанняў прыватнага права. Гэтая выснова گрунтуецца на пакліканні Ягайлы на трон шляхам элекцыі, якая адбылася 2.II.1386 г. у Любліне, то бок праз акт грамадска-юрыдычнага харектару⁷⁵. Але адна рэч абранне на караля ў Польшчу, у якой дзяржаўны лад گрунтаваўся на публічна-юрыдычнай канструкцыі, і зусім іншае — патрыманіяльная юрыдычна-канстытуцыйная канцэпцыя, якая панавала на Літве і выраз якой даў Ягайла. Найпраўдападобней, Ягайла — згодна з тэксцам Посілгі — прapanаваў Ядвізе ў якасці вена не ўсё Вялікае Княства, а толькі тыя землі, над якімі ажыццяўляў непасрэдную ўладу, ці можа нават — і ў гэтым мы збліжаемся з поглядамі Лаўмянскага — іх частку (траціну або палову), каб не парушаць інтарэсаў сваіх братоў⁷⁶. Гэта, аднак, не пярэчыць тэзэ аб патрыманіяльным стасунку да тэрыторыі Літвы. Гэты стасунак выявіўся і ў тым, што ў крэўскім акце выступаў не сам вялікі князь, а цэлая дынастыя, якая разумелася ў катэгорыях сямейнай супольнасці, паколькі Ягайла выстаўляў акт «*una cum fratribus nostris infrascriptis*» [«разам з нашымі, ніжэй падпісанымі, братамі»], то бок са Скіргайлам, Карыбутам, Вітаўтам і Лінгвенем, «*ducibus Litwanorum et in persona aliorum fratrum nostrorum presentium et absentium*». Гэта цалкам адпавядала практицы, якая дагэтуль панавала на

Літве, калі ў дамовах з Мазоўшам у 1352 г.⁷⁷ і з Польшчаю ў 1366 г.⁷⁸ на літоўскім баку супольна выступалі князі, што належалі да роду Гедымінавічоў, разам з сынамі, заключаючы дамовы і ад імя адсутных братоў.

На думку ўкраінскіх даследчыкаў пытання, трэба адрозніваць уладу Вялікага князя на Літве ў вузейшым сэнсе, дзе яна мела харектар прыватна-юрыдычны (асабліва на Жмудзі), ад ягонага стасунку да рускіх земляў, дзе дамінаваў публічна-юрыдычны прынцып, які звязваў суверэннасць з дынастыяй Рурыкавічоў як цэлым, пры тым, што кожны з удзельных князёў прадстаўляў частку гэтага суверэннаса ўлады. У XIV ст. гэтыя права Рурыкавічоў перайшлі ў землях Вялікага Княства на дынастыю Гедымінавічоў, якая стала «супольна-ўласнікам суверэннаса ўлады». З тae пары «ўвесь род Гедымінавічоў лічыўся за носьбіта суверэннаса ўлады» ў Вялікім Княстве. Вялікі князь толькі стаяў на чале дынастыі, прадстаўляў яе і дзяржаву навоні, але ва ўсіх важных спраўах дзейнічаў у паразуменні з астатнімі князямі паноўнае дынастыі⁷⁹. Незалежна ад згоднасці гэтага ўяўлення з фактычным станам, пра што ніжэй, трэба як найсур'ёзней засцерагчы ад прадстаўлення тагачаснага стану рэчаў у рускіх княствах як публічна-юрыдычнага стасунку. Па сутнасці, на Русі і Літве панавала ў той час канцепцыя патрыманіяльнае дзяржавы, блізкая да тae, якая існавала і ў Польшчы, пакуль у XIV ст. не сфармавалася паняцце *Corona Regni* [Карона Каралеўства]. Згодна з гэтай канцепцыяй сыны пануючага (удзельнага) князя валодалі супольнымі правамі панавання, якое реалізоўвалася альбо праз падзел дагэтуляшнай тэрыторыі княства на новыя, меншыя ўдзелы, альбо — як няраз здаралася на Русі, а таксама і ў Польшчы — праз непадзельнае ўладанне братоў. Найбольш шматлікія прыклады княжага недзяллю можна знайсці ў крэніцах паўночна-ўсходняе Русі ў XIII–XIV ст.⁸⁰ Любаўскі (які ўвогуле выступаў супраць патрыманіяльнай тэорыі) звярнуў увагу, што літоўскія князі не мусілі шукаць сабе ўзору на Русі⁸¹, а Лаўмянскі паспрабаваў сфармуляваць пасярэднюю пазіцыю. За найбольш адпаведны тагачаснай гісторычнай рэчаіснасці ён прызнаў стан, у якім патрыманіяльная канцепцыя дзяржавы процістаяла канцепцыі дзяржаўнай еднасці, прадстаўленай сенёрам, які абавіраўся на баярства — арганізаваную вайсковую сілу дзяр-

жавы⁸². Да пэўнага часу, аднак, імкненне захоўваць еднасць дзяржавы знаходзіла выраз у формах, якія выплывалі з патрыманіяльных паняццяў⁸³. Гэта не супярэчыць тэззе, якую бараніў Лаўмянскі, што палітычныя функцыі, якія выконавала дынастыя, не спрыялі захаванню родавай салідарнасці сярод яе чальцоў. Існавала розніца паміж далейшымі крэўнымі, пасаджанымі па ўдзелах у якасці намеснікаў, і вялікім князем з ягонай найбліжэйшай сям'ёю⁸⁴.

Калі прааналізаваць ситуацыю на Літве ў XIV ст., то ака-
жацца, што сянейная супольнасць дынастыі абмяжоўвалася
роднымі, часам яшчэ стрыечнымі, братамі. Геды мін выдзеліў
усім сынам тэрыторыі, перадаочы аднаму з іх, Яўнуту, звер-
хную ўладу. Калі Яўнут быў скінуты, уладаю доўга дзяліця
Кейстут з Альгердам, дзейнічаючы сапраўды па-братэрску, а
па Альгердавай смерці (1377 г.) ягоныя паўнамоцтвы атры-
малі Альгердавічы з Ягайлам як вялікім князем на чале. У
документах выступаў Ягайла ў таварыстве сваіх братоў. Так,
у трактаце з Ордэнам ад 1382 г. ён разам са Скіргайлам па-
водле парады і са згоды маці, княгіні Юльяны, і астатніх
пяцёх братоў, саступіў крыжакам Жамойць па Дубісу⁸⁵. Па-
добным парадкам — пры ўдзеле стрыечнага брата, Вітаўта,
— быў заключаны акт у Крэве. Прыклады можна множыць.
Паўсяоль мы маём не дынастычны род — паняцце шырэй-
шае — але яго галіну, паноўнью сям'ю, аналагічную тым,
што ўтваралі братэрскі недзял (магчыма, дзядзьку з плямен-
нікамі). У межах гэтай дынастыі ў вузейшым сэнсе надзелы
маладзейшых не мелі — насуперак поглядам Чубатага —
вечнага харектару, а набліжаліся да рускіх *кормлений* (за-
ходніх *апанажсаў*), пацвярджаючы погляд пра еднасць дзяр-
жавы як спадчыннай уласнасці ўсіх братоў, што выступалі
пад началам аднаго з іх — вялікага князя, які паводле свайго
старшэнства валодаў зверхнасцю над астатнімі братамі і раз-
даваў ім надзелы ў выглядзе ўдзелаў, а як вялікі князь кіра-
ваў усімі князімі дынастычнага роду.

Рознасць двух гэтых колаў — вышэйшага і ніжэйшага — і прыпісанне вырашальнае ролі братэрскому колу зна-
ходзіць пацвярджэнне ў акце, у сілу якога ў 1387 г. Ягайла як
галава сянейна-дынастычнае супольнасці, сам займаючы
польскі трон, перадаў кіраванне Літвою свайму брату Скіргай-
лу. С. Кутшэба вызначыў, што сфера паўнамоцтваў Скіргай-

лы ў 1387–1392 гг. была абмежаваная. Гэта была ўлада намесніка, пры tym, што поруч з ім у 1389–1392 гг. выступалі паллякі — віленскія старасты, што мелі ў сваіх руках верхні віленскі замак і кіравалі яго вайсковым гарнізонам: Мікалай Маскажэўскі, а пасля яго Яська Алесьніцкі⁸⁶. Скіргайлавы пазіцыі трэба, аднак, разглядаць і з боку ягонае ролі як «старшага» ў дынастыі, заступніка Ягайлы. У дамове абодвух братоў ад таго ж 1387 г. Ягайла абяцае і прысягае Скіргайлу «держити мне выше всей нашей брати и слушати ми его боле всех своих приятелей и брати... и в обиду ми брати своего князя Скиргайла не выдати [и]... стати ми за своего брата крепко во всем»⁸⁷. Грунтуючыся, між іншым, на акце 1387 г., С. Кутшэба сцвярджаў «патрыярхальныя стасункі, якія паводле гэтага акта ўзнікаюць паміж вялікім князем і астатнім сям'ёю»⁸⁸. Яны знаходзілі для сябе адпаведнік у стасунках, якія панавалі ў той час у паўночна-ўсходній Русі, дзе іх юрыдычнай формай былі дамовы — ряды.

Я. Якубоўскі звярнуў увагу на аналогію, якая ўзнікае паміж Ягайлам дакументам для Скіргайлы ад 1387 г. і ранейшымі — ад 1341 і 1362 г.. — умовамі паміж маскоўскімі князямі⁸⁹. Параўнальны матэрыял можна значна ўзбагаціць, звярнуўшыся да прац Б. Чычэрына, які ўжо больш як сто гадоў таму паказаў, што ряды часта вызначалі аднаго з братоў як сенёра «замест старэйшага брата» альбо «замест бацькі» і што ўмоўныя стасункі паміж князямі ўсталёўваліся ў катэгорыях сямейнага права як стасунак паміж братамі альбо, у выпадку дамовы вялікага князя з удзельнымі князямі, як стасунак паміж бацькам і сынамі. Пашыраным на Русі было і ўсынаўленне паміж князямі⁹⁰.

Гэта зусім не было спецыфікаю Ўсходняе Еўропы: у раннім сярэднявеччы аналогічна складаліся стасункі паміж меравінгскімі князямі і Візантый. Ф.Л. Ганшаф звярнуў увагу, што Меравінгі, заключаючы дамовы з візантыйскімі імператарамі, прымаліся ў імператарскую сям'ю як сыны. У сваіх лістах яны тытулавалі імператара айцом і падкрэслівалі гэта навонкі. Ініцыятыва такога атаясамлівання стасункаў паміж уладарамі са стасункамі ў сямейнай арганізацыі зыходзіла ад франкаў. Сярод лангабардаў, франкаў і бургундаў усынаўленне таксама адыгрывала вялікую ролю як сродак уставлявання спадчыннасці і звязвання розных германскіх дзяр-

жаваў узаемнымі палітычнымі повязямі⁹¹. На гэтым фоне і стасункі ў Ягайлавай сям'і, і прапанаваная ім форма дамовы з каралевай Альжбетай падпадаюць пад агульныя формы, уласцівія раннефеадальным дзяржавам патрыманіяльнага тыпу.

Якубоўскі падкрэсліў розніцу паміж канцэпцыяй палітычнага ладу Кароны і Вялікага Княства, цвердзячы, што «калі для літвінаў дзяржава была перадусім родавай уласнасцю іхнае дынастыі, Польшча... разглядала ўжо дзяржаўную арганізацыю як самастойную юрыдычную адзінку, незалежную ад тae ці іншае паноўнае дынастыі»⁹². Калі мы прызнаем ролю патрыманіяльнага фактару ў актах, складзеных Ягайлам⁹³, то патрэба асобнага інкарпарацыйнага акту, адсутнасць якога непакоіла даследчыкаў, адпадзе *ipso facto*.

Патрыманіяльны прынцып, які панаваў на Літве, хутка сутыкнуўся, аднак, з выпрацаванай ужо ў Польшчы юрыдычна-публічнай канструкцыяй Кароны Карабеўства Польскага. Антыномія дзвюх гэтих канцэпцыяў мусіла ствараць напружанні. Напачатку літоўска-рускія князі прынялі, згодна з жаданнем Ягайлы, прысягу (*homagium*) яму, Ядвізе і Польскай Кароне⁹⁴. Насуперак поглядам, што крэўскі акт пераносіў зверхнасць над Літвою на Карону Карабеўства Польскага⁹⁵, стан, які малююць акты другое паловы восьмідзесятых гадоў, выглядае складанейшым. Трэба пагадзіцца з О. Бальзэрам, які, аналізуючы акты прысягі (*aky homagialne*) літоўска-рускіх князёў, адзначаў, што іх суб'ектамі былі Ягайла, Ядвіга, часта іх патомствва, а таксама Карона Карабеўства. Ядвіга выступала ў іх «не толькі як сужонка літоўскага ўладара, але як самастойная ўладарка Польшчы», што вынікала з двухуладдзя, якое існавала ў той час у Польшчы. Гэтыя акты спалучалі прызнанне падпарадкованасці дынастыі з прызнаннем зверхнасці дзяржавы ў яе канструкцыі Кароны Карабеўства⁹⁶. Такое ўзаеманакладанне, суіснаванне юрыдычна-публічных і патрыманіяльных элементаў прысутнічала як у Польшчы, так і на Літве. Аднак, калі ў Польшчы публічна-юрыдычныя элементы ўжо перамаглі, сцвердзіўшы канструкцыю Кароны Карабеўства як выраз дзяржавы, на Літве яны толькі пачыналі развівацца. Карона Карабеўства як суб'ект зверхнасці, незалежны ад дынастыі, мусіла будзіць супраціў князёў, якія складалі ёй прысягу, пра што сведчыць, між

іншым, адмова роднага Ягайлавага брата Андрэя, князя по-лацкага, прыняць гэтую прысягу і выразнае яе адцягванне некалькім іншымі князямі. Калі ў падобнай сітуацыі крыху пазней апынуліся мазавецкія князі, то — як паведамляў Вітаўту ў лісце Ягайла — яны выказалі згоду скласці прысягу, але толькі каралю, а «не Кароне Каралеўства, цвердзячы, што калі б прысягнулі Кароне, то кожны з Кароны мог бы іх лічыць за сваіх леннікаў і яны лепш памруць, чым зазнаюць гэткі сорам»⁹⁷.

Каб здабыць прыхільнасць паноў і баяраў да злучэння Літвы з Каронаю Карапеўства, каб заахвоціць іх прыняць новую веру, а напэўна і дзеля таго, каб нейтралізаваць спробы нездаволеных князёў шукаць умагнатаў і баяраў падтрымкі супроць Ягайлавай палітыкі, Ягайла выдаў у 1387 г. першы становы прывілей літоўскім баярам, якія прынялі каталіцтва. Прывілей не тычыўся рускага праваслаўнага баярства. На тое, што ён месціўся ў рэчышчы рэалізацыі інкарпрацыі, выразна паказвае абгрунтаванне загаду аб пашырэнні правоў уласнасці на земскія маёнткі. Як сцвярджает прывілей, ад гэтае пары каталіцкія *«armigeri sive boiari... iuribus similibus utantur et fruantur, quibus et caeteri nobiles in terris aliis regni nostri Poloniae petiuntur, ne videantur in iuribus dispare, quod eidem coronae subiectos fecit unum»* [«збраяносцы ці баяры ... карыстаюцца падобнымі правамі, якіх вымагае для сябе астатняя шляхта ў іншых землях нашага Польскага Карапеўства, каб не здавалася, што яны няроўныя ў правах, паколькі падданства той жа самай Кароне робіць іх адным цэлым»]⁹⁸. Іншыя пастановы прывілею выказвалі туго ж тэндэнцыю⁹⁹.

З гэтым звязана пытанне, ці ўзялі літоўскія баяры ў цэлым чынны ўдзел у рэалізацыі крэўскага акта, ці толькі *ex post* [на падставе пазнейшага асэнсавання падзеяў, потым] аказаліся ягонымі бенефіцыянтамі. За першую магчымасць выказваецца перадусім Г. Лаймянскі, зыходзячы з прынцыпу, што ствараль нікам літоўскіе дзяржавы быў князь з дружынаю, г. зн. усеагульная вайсковая арганізацыя, якая ахоплівала ўсё насельніцтва, абвязанае да вайсковай службы. З гэтай пары ўсе баяры, у тым ліку шараговыя, меліся ўдзельнічаць у прынцыповых палітычных рашэннях. Таму ён надае вялікую вагу згадцы ў віленскім прывілеі Ягайлы, выдадзе-

ным 22.II.1387 г. Віленскому касцёлу, у якім кароль заяўіў, што прадпрыняў хрост Літвы «*de consensu et voluntate fratrum nostrorum carissimorum ducum et omnium nobilium terre Lithuaniae*» [«са згоды і волі нашых наймілейшых братоў і ўсёй шляхты зямлі Літоўской»]¹⁰⁰. У гэтым Лаўмянскі бачыць выраз чыннага ўдзелу баярства ў цэлым у крэўскім акце і супастаўляе доказы, якія сведчаць пра ўдзел чальцоў вялікакняскіх рады ў актах, якія заключаліся вялікім князем яшчэ раней¹⁰¹.

Супроць тэзы пра літоўскі абсалютызм, якую, між іншым, паслядоўна праводзіў В. Камянецкі¹⁰², гаворыць таксама за свядчаны крыніцамі ўдзел вялікакняскіх рады Гедыміна ў перамовах аб прыняціі хросту ў 1324 г. і адыход Гедыміна ад першапачатковага рашэння пад націскам магнатаў і насельніцтва Жмудзі, якая прыграziла Гедыміну паўстанцам скінуць яго з трону, калі ён не адмовіца ад праекту хрысціянізацыі¹⁰³.

Лаўмянскі звяртае ўвагу, што існавалі, асабліва ў даўніну, і шырэйшыя асамблі нобіляў, прыводзячы ў пацверджанне гэтага згадку кронікі Дусбурга пра з'езд літоўскіх паноў у 1306 г., скліканы Віценем: «*rex quasi omnes pociores regni sui habuit circa se congregatos in quodam tractatu seu parlamento*» [«кароль, як і ўсе лепшыя ягонага каралеўства, меў вакол сябе сабраных у пэўную раду або парламент»]¹⁰⁴. На думку гэтага аўтара, Дусбург меў дакладныя звесткі пра крыжацкую правду таго года, а таму «няма падставаў, каб ставіць пад пытанне і верагоднасць згадкі пра літоўскі з'езд»¹⁰⁵.

Найвялікшую ж ролю ў Вялікім Княстве адыгрывала вялікакняскія рады, якія па меры развіцця дзяржаўнага ладу амаль цалкам замяніла сабою з'езды племенных нобіляў¹⁰⁶. Яна складалася з братоў уладара, некаторых іншых крэўных, саноўнікаў, найзначнейшых магнатаў і асобаў, пакліканых у раду дзеля іх «прафесійных» якасцяў. Згаданы вышэй трактат 1382 г. з Законам Ягайлы заключыў з ведама, згоды і парады не толькі маці Юльяны і братоў, але і вернае рады¹⁰⁷.

Ва ўкраінскай літаратуре М. Чубаты, выступаючы супроць тэзы пра абсалютызм літоўскіх уладароў, узвышаў значэнне вялікакняскіх рады, парашуноўваючы яе з баярскаю

радаю на Русі¹⁰⁸. Ролю вялікакняськае рады ўжо ў XIV ст. — звяртаючы ўвагу і на існаванне радаў пры паасобных удзельных князях — падрабязна апісаў І. Маліноўскі, а пазней дадаткова абгрунтаваў Г. Лаўмянскі¹⁰⁹. Таму мы можам лічыць даказаным існаванне і функцыя наванне ў тых часы рады як прадстаўніка кіраўнічага магнацтва, а таксама спарядычнае (асабліва ў выпадках абрання ўладара) скліканне шырэйшых асамблеяў¹¹⁰. Гэта, аднак, не абавяргае таго, што саюз з Польшчаю прыспешыў працэс фармавання ў Вялікім Княстве баярства-шляхты.

На пытанне, паставленае Лаўмянскім: «Эвалюцыя ці рэвалюцыя ў зменах літоўскага грамадства пры Ягелонах?»¹¹¹ — мы адказываем згодна з аўтарам і М. Доўнап-Запольскім¹¹², што гэта была эвалюцыя, але, дадамо, эвалюцыя, паскораная перайманнем узору сфармаванае ўжо ў Польшчы станавае арганізацыі. Можна пагадзіцца з поглядам Лаўмянскага, што вядомы нам прывілей 1387 г. быў атрыманы баярамі без націску з іхнага боку і меў на мэце здабыць іх падтрымку для новай Ягайлавай палітыкі¹¹³. Земскому прывілею 1387 г., які прадугледжваў частковы імунітэт, не папярэднічаў перыяд адзінкавых прывілеяў, які Літва нібыта праскочыла¹¹⁴. Таму можна сказаць, што толькі саюз з Польшчаю стварыў падставу для выдачы першага агульнастанавага земскага прывілею для літоўскага шляхты, які — як мы ведаем — у сваім тэксле *explicite* спасылаецца на польскія ўзоры. Вось жа, падштурхнутая уніяй, адбылася крышталізацыя станавай структуры, што спрыяла палітычнай актыўізацыі баярства, асабліва яго магнацкіх прадстаўнікоў (доказ чаго — з'езд 1398 г.), якія выступілі партнёрамі ў акце уніі 1401 г. Так што змена адбылася істотная.

Дык ці мае пад сабой досыць падставаў тытул, які даў Лаўмянскі аднаму з раздзелаў сваёй працы: «Удзел літоўскага баярства ў заключэнні уніі з Польшчаю 1385/6 г.»¹¹⁵? Гэты ўдзел надалей застаецца гіпотэзай, бо крэўскі акт называе толькі Ягайлу з братамі. Выраз з гэтага акта, што ён жадае прыняць каталіцкую веру з неахрышчанымі дагэтуль братамі і з «*proximis, nobilibus, terrigenis maioribus et minimis, in suis terris existentibus*» [«блізкімі, шляхтаю, большымі і меншымі зямнамі на ягоных землях»], трэба, на нашую думку, трактаваць хутчэй як дакліраванне хросту краіны, а не як

выраз згоды грамадства, у тым ліку і паноў з меншымі баярамі (*terrigenis maiores et minimi*), якім пра перамовы напэўна паведамлялася *ex post*. Іншая рэч — удзел рады. Яна — як вынікала з сістэмы кіравання — напэўна адбылася¹¹⁶ і магла паслужыць заменнікам — і фікцыяй — усеагульнае згоды. Гэта, зрэшты, зрабіла магчымай адпаведную фармулёўку цытаванага вышэй прывілею 1387 г. віленскаму касцёлу і адпаведную стылізацыю ў акце Гарадзельскае уніі, дзе Ягайла ў выдадзеным ім акце сцвярджаў, што далучэнне Літвы да Польшчы ў свой час адбылося «*unanimi nostro et aliorum fratrum nostrorum et omnium baronum, nobilium, procerum et boyarorum eiusdem terrae Lythwanie voluntate accidente et assensu...*» [«паводле аднадушнай згоды і з волі нашай ды іншых наших братоў, а таксама ўсіх ластойнікаў, шляхты, можнаўладцаў і баяраў той жа замлі Літоўскай»]¹¹⁷. Таму мы ўважаем, што унію цяжка лічыць справай «не аднаго толькі Ягайлы, але і ўсія вайсковае арганізацыі, на чале якой ён стаяў», г. зн., літоўскага рыцарства ў цэлым¹¹⁸, аднак, можна прызнаць, што акты, звязаныя з унійяй, заключаліся пасля таго, як была выслухана думка рады. Вось жа, магнацкі чыннік прадстаўляў баярства ў цэлым — баярства, у якога ні рады, ні згоды не пыталіся, але *ex post* стараліся шляхам прывілеяў з'яднаць для саюзу з Польшчай — наглядна паказваючы карысці, якія нёс яму гэтые саюзы.

Тым не менш, літоўскія паны і баяры не сталі трывала падтрымліваць інкарпацыйную палітыку. Занадта вялікія былі адрозненні паміж двума народамі, дагэтуль цалкам чужымі адзін адному, занадта моцна літвіны адчувалі польскую перавагу, каб не жадаць захавання ўласнае палітычнае асобнасці. «Літва — пісаў Лаўмянскі — заўсёды ўступала ў унію толькі пад прымусам, з неабходнасці»¹¹⁹. Калі пасля ўзыходу Ягайлы на польскі трон і хросту Літвы небяспека з боку Ордэна аслабла і становішча літоўскага ўлады на Русі ўмацавалася ў выніку дзейнасці Вітаўта, які зрабіўся правадыром кірунку, што імкнуўся да вяртання самастойнасці Літвы¹²⁰, адбылася маніфестацыя літоўскага сепаратызму — з'езд на выспе Салін, дзе літоўскія паны і баяры абвясцілі Вітаўта «каралём» Літвы.

Шукаючы падтрымкі літоўскіх баяраў, Вітаўт скарыстаў дакумент, звязаны з патрыманіяльным харектарам здзейс-

ненай інкарпарацыі, прадстаўляючы яго як доказ пазбаўлення літвінаў даўнейшых правоў. Згодна з крыжацкім храністам Посілгі, Вітаўт з гэтай мэтай выкарыстаў ліст Ядвігі пра яе даходы з літоўскага вена. Прачытаўшы ліст, ён запытаў літоўскіх баяраў, сабраных на выспе Салін, ці хочуць яны быць падданымі палякаў і плаціць ім чыншы; баяры адказалі на гэта, што яны і іх бацькі былі людзьмі вольнымі, ніякіх чыншаў палякам не плацілі і гэтую даўнейшую вольнасць жадаюць захоўваць і надалей¹²¹. Нават калі лічыцца з тэндэнцыйнай інтэрпрэтацыяй ліста Вітаўтам, каб скіліць сабранных парваць з Ягайлам і Ядвігай, у ягоным змесце мусілі прысутнічаць элементы, якія дазволілі так шырокага абагульніць забавязанні, што вынікалі для баяр Літвы і Русі з гэтага вена. Як бы там ні было, літоўская грамадская вярхушка мусіла ўсведамляць магчымасць такой патрыманіяльной трактоўкі Вялікага Княства, што для прадстаўленае намі вышэй тэзы таксама не пазбаўлена значнасці.

Вось жа, дынастычная патрыманіяльная канцепцыя, якая служыць у крэўскім акце падставай юрыдычнае канструкцыі польска-літоўскага саюзу, апынулася ў супяречнасці з імкненніямі палітычна актыўнае часткі літоўскага грамадства. Пра гэта сведчыць і акт віленскай уніі 1401 г., грунтаваны на канструкцыі грамадскае згоды.

У сутыкненні абодвух фактараў, якія суіснавалі ў той час у свядомасці князёў і літоўскага грамадства — патрыманіяльнага і юрыдычна-публічнага, — мацнейшым аказваўся апошні. Першы служыў мэтам, непапулярным у грамадстве. Аслабляць яго мусіў і прыклад кароннае мадэлі, з якой сутыкнуліся літоўскія паны і баяры і на якую прывілей 1387 г. наўпрост, як мы ведаем, спасылаўся як на ўзор для арганізацыі судовага справы на Літве і паширэння маёменых і сямейных правоў літоўскіх баяраў.

Далучэнне Літвы да Кароны Польскага Каралеўства аказалася ў выніку нядоўгім эпізодам. Ні судносіны сілаў паміж Польшчай і Літвою ў цэлым, ні сістэма ўнутраных сілаў у Вялікім Княстве не дазвалялі захаваць канструкцыю інкарпарацыі на даўжэйшы час. У Літве XIV–XV ст. не было грамадскіх сілаў, зацікаўленых у інкарпарацыі ці хоць бы гатовых пагадзіцца з ёю як з трывалым станам, а без гэтага пра стабілізацыю стану рэчаў, які паўстаў у 1385 г., не магло быць і гаворкі.

Малапольскім панам удалося, карыстаючыся з літоўскай дапамогі, забраць у вугорцаў і вярнуць Кароне Галіцкую Русь, а валодаючы ёю, падпрадкаваць сабе частку Падолля. На большае іх не хапала. Можна — я думаю — сказаць, што такі хуткі — і па сутнасці бязбольны — развал інкарпарацыі Літвы быў шчасцем для Польшчы. Шчасцем, бо ў канцы XIV ст. Карона папросту не была ў стане паглынуць такі разлепы і ў той жа час адрозны нацыянальна, культурна і грамадска арганізм: інкарпарацыя мусіла скончыцца ўнутранай катастрофай. За гэта гаворыць моцны грамадскі супраціў, які спаткаў Вітаўт у сваім імкненні ўмацаваць літоўскую дзяржаўнасць. Калі б польскі бок намагаўся сілай накінуць Літве захаванне стану інкарпарацыі, гэта мусіла б пацягнуць за сабою наступствы куды цяжэйшыя, чым спрычыніла праз колькі дзесяткаў гадоў шматгадовая грамадзянская вайна, ведзеная Свідрыгайлам, калі спляталіся міжсобку розныя патрабаванні і поруч з жаданнем здабыць роўныя права прааслаўным русінам у Вялікім Княстве былі і выступы супроць перспектывы інкарпарацыі ў Карону.

Спартрэбілася каля двух стагоддзяў супольнага жыцця — зрешты, не канечне згоднага, як найчасцей бывае пры супольным жыцці — каб выснелі перадумовы трывалага заходзіночання Кароны і Вялікага Княства.

Ад Віленска-Радамскай уніі да Люблінскага сойма

Мы прысвяцілі багата ўвагі пачатковым формам саюзу Польшчы з Літвою, бо лічым важным знайсці зыходны пункт, нават калі стан, запраграмаваны ў пачатковых актах, аказаўся нетрываўскі і неўзабаве распаўся¹²². Тады напрошаваўца пытанні: чаму так сталася, якія сілы прычыніліся да гэтага? Адказ на гэтыя пытанні дазволіць лепш зразумець як далейшы ход падзеяў, звязаных з уній, і яе зменлівія формы (альбо іх адсутнасць), так і гістарычны пракцэс у цэлым у краінах, чые лёсы аказаліся звязаныя з ёю.

Перш чым мы пяройдзем да другога вузлавога пункту нашых развагаў — Люблінскае уніі, — звернем увагу на галоўную плынь зменаў ад 1401 да 23.XII.1568 г., калі быў

скліканы польска-літоўскі сойм, што праз паўгода прыняў ту памятную унію.

Кутшэба лічыў польска-літоўскую унію 1401 г. саступкаю з боку Ягайлы, які, не будучы ў стане рэалізаваць інкарпарацыю, заяўленую ў крэўскім акце, пагадзіўся на унію, і кампрамісам з боку Вітаўта, які пасля паразы пад Ворсклаю (1399 г.) «зразумеў, пабіты, што Літва слабая без Польшчы, што без яе яна не абароніца ад гэтульскіх ворагаў, якія на яе насядаюць. Таму ён пагадзіўся на злучэнне з Польшчай, відавочна, такое, каб яно як найменш абмяжоўвала Літву»¹²³. Найістотнейшая, аднак, тут для нас справа актаў уніі, якія дазваляюць праліць светло на тое, хто браў удзел у яе рэалізацыі.

Мы ведаем тры акты. Складаль нікам першага, выдадзенага ў Вільні 18.I.1401 г., быў Вітаўт як князь Літвы, складальнікамі другога — літоўскія баяры, а трэцяга — у Радаме 11 сакавіка — пашыраная польская каронная рада¹²⁴. Нестае акта Ягайлы, хоць мы і маем згадку, што ён быў выдадзены. Змест акта уніі складае перадача Вітаўту на час ягона-га жыцця вялікакняськое ўлады на Літве з тым, што па ягонай смерці яна мае вярнуцца да Ягайлы і Кароны Каралеўства. З другога боку, у акце літоўскіх баяраў змяшчаецца засцярога, што ў выпадку, калі Ягайла памрэ, не пакінуўши нашчадкаў, духоўныя і свецкія паны і польская шляхта *«sine scitu domini ducis Wytowdi et nostro pariter... sibi regem et dominum non debent eligere seu locare»* [«без ведама пана князя Вітаўта і нашага ... не павінны выбіраць або ставіць сабе карала і гаспадара»]¹²⁵. Гэтае забавязанне пацвярджай акт кароннае рады, запэўніваючы, што абрannie польскага караля, які мае ў будучыні стаць і ўладаром Літвы, адбудзеца не толькі з ведама, але і са згоды літоўскага боку¹²⁶. Не заглыбляючыся тут у дыскусію, наколькі гэтая згода магла звязваць польскі бок¹²⁷, звернем увагу на два моманты:

1) У заключенні уніі ўзялі ўдзел, апрача віленскага біскупа, больш за 30 пералічаных пайменна баяраў (але ўсяго адзін князь і адзін маршалак), прычым найчасцей з братамі (*cum suis fratribus, cum ceteris fratribus germanis* [са сваімі братамі, з астатнімі роднымі братамі] і да т.п.), больш за тое, яны выступалі *cum cognitionibus et genealogis suis nec non tota universitas omnium et singulorum et terrigenarum predictarum*

Lithuaniae et Russiae terrarum, quorum quamvis nomina singulatim hic non sunt expressa, ipsorum tamen consensus ad subscripta adest» [«са сваімі крэўнымі і роднымі, а таксама ўся супольнасць усіх разам і паасобку зямянаў памяноўных земляў Літвы і Русі, хоць яны і не пададзеныя тут пайменна, але ёсьць іхняя згода на апісане ніжэй»]¹²⁸.

2) Быў агавораны ўдзел у будучым абрannі карала не толькі Вітаўта, але і *communitatis* [супольнасці] літоўскіх баронаў, баяраў і зямян. У абодвух выпадках чыннікам, які прадстаўляў Вялікае Княства, поруч з вялікім князем выступаў *universitas* [еднасць, супольнасць] літоўска-рускіх баяраў і зямян, а значыць, чыннік грамадскі, што складала істотнае *novum* [новае], падкрэсліваючы юрыдычна-грамадскія элементы як самой уніі, так і стасункаў, грунтаваных на яе падставе. Прадстаўніцтва літоўскага баярства, на нашу думку, было вынікам прывілею 1387 г., які заклаў падваліны акрэслення стану баяраў-шляхты. Разам з тым, аднак, літоўскае прадстаўніцтва, маючи становы харктар, грунтавалася на жывой у тагачаснай Літве родавай арганізацыі магнацтва і вышэйшага баярства¹²⁹, а не на прынцыпе земскай (г. зн. тэрэтарыяльнай) арганізацыі шляхты, якая дамінавала ўжо ў суседній Польшчы. Так старына мяшалася з новіною. У юрыдычна-дзяржаўным аспекте выступ Літвы ў якасці партнёра Польшчы несумненна асвячаў прызнанне літоўскае дзяржаўнасці кароннаю радай і каралём¹³⁰, хоць погляд, які ў Віленска-Радамскай уніі 1401 г. бачыць аснову ўзаемаадносін Польшчы і Літвы аж да 1569 г., ідзе занадта далёка¹³¹.

У Гарадзельскай уніі 1413 г.¹³² найстотнейшым *novum*, як згодна прызнаеца ў літаратуры, было ўсталяванне вялікакняскае ўлады як сталага інстытута; яно суправаджалася ліквідацыяй засцярогі, паводле якой па смерці Вітаўта Літву належала вярнуць Кароне Польскага Каралеўства. Такім чынам палітычная асобнасць Літвы набыла трываласць. Як цвердзіць О. Бальзэр, «кажучы па-сённяшняму, можна скazaць, што Гарадзельская унія заклала канстытуцыйнае зацверджанне палітычнае асобнасці Літвы»¹³³. Але калі Ё. Пфіцинэр лічыў Гарадзельскую унію асабістым троумфам Вітаўта¹³⁴, то А. Віскант падкрэсліваў ролю літоўскага каталіцкага баярства, якое ў сілу яе пастановаў атрымала вельмі значныя асабовыя, грамадскія і палітычныя права¹³⁵. Гарадзель-

ская унія таксама нармавала практику выбару вялікага князя, засцерагаючы, што ім можа быць выбраны той, на каго згодзіцца таксама польскі кароль і каронная рада, але адначасова сцвярджаючы, згодна з прынцыпам узаемнасці, што абранне польскага караля ў выпадку, калі Ягайла памрэ без нашчадкаў, не павінна адбыцца *«sine scitu et consilio... magni ducis, baronumque et nobilium terrarum Lithvaniae»* [«без згоды і рады ... вялікага князя, дастойнікаў і шляхты земляў Літвы»].

Вось гэтым літоўскім баярам і панам, выключна каталікам, Гарадзельская унія давала правы, якімі валодалі паны і шляхта Каралеўства Польскага. Яны атрымлівалі маёманыя правы ў дачыненні да маёнткаў, якімі валодалі, згодна са звычаямі Каралеўства Польскага. Дзеля ўмацавання іх пазіцыі былі ўведзены *«dignitates, sedae seu officia, prout in Regno Poloniae instituta sunt»* [«годнасці, пасады альбо ўрады былі ўстаноўленыя гэтак жа, як і ў Польскім Каралеўстве»], а іх уладальнікі меліся ўвайсці ў вялікакняскую раду, каб супольна абмяркоўваць справы, што тычыліся Вялікага Княства. Да найважнейшых пастановаў Гарадзельскай уніі з пункту гледжання будучыні належала пастанова аб праўядзенні супольных польска-літоўскіх соймаў (*conventiones et parlementa* [сходы і парламенты]) для вырашэння супольных справаў. Тут унія че толькі пашырала прывілеі вярхушкі грамадства Вялікага Княства, але ўво-дзіла яе фармальна як фактар, які правіў супольна і поруч з вялікім князем.

Характэрна, што санкцыянаванне новай пазіцыі і ролі літоўскіх паноў і баяраў знайшло выраз у патрыманіяльных формах, усё яшчэ жывых на Літве. Усе паўнамоцтвы, пра якія тут ішлося, меліся належаць сарака сямі літоўскім родам, прадстаўленым пры заключэнні акта уніі, якіх Вітаўт сам выбраў (тут яскрава відаць роля вялікага князя ў фармаванні літоўскай грамадской вярхушкі) і прадставіў да заключэння пабрацімства з польскімі магнацкімі і шляхецкімі родамі¹³⁶. Гэтае пабрацімства прыняло форму гербавай адопцыі ў польскія роды¹³⁷. Вось жа і тут выступала інтэрферэнцыя традыцыйных прыватна-юрыдычных формаў для ўгрунтавання новай шляхецкай станавай арганізацыі і адпаведных ёй юрыдычна-публічных стасункаў.

Як заўважана, грамадскай сутнасцю уніі 1413 г. было:
1) умацаванне палітычнага панавання ў Вялікім Княстве

літоўскіх каталіцкіх паноў і баяраў з адначасным адлучэннем ад удзелу ва ўладзе праваслаўных-рускіх, што было асноўным прынцыпам літоўскай палітыкі пануючай групы ў дзяржаве, у якой руская стыхія складала — як ужо гаварылася — рашучую бальшыню¹³⁸; 2) развіццё прывілея ванасці літоўскіх паноў і баяраў «у напрамку польскіх грамадскіх і палітычных формаў»¹³⁹. Тут мы маєм дачыненне з рэцэпцыяй, якая адбывалася свядома і *in modo recipienti* [шляхам устрымання], то бок у інтэрэсах грамадскіх славу, якія ў гэтым напрамку развіцця бачылі реалізацыю ўласных інтэрэсаў.

Палітычныя акты візація літоўскае грамадскае вярхушкі стымулявалася польскім бокам у той час, калі для гэтага наспявалі ўнутраныя перадумовы ў самім Вялікім Княстве. Яна мелася, паводле намераў польскага боку, службыць канцепцыі ўмацавання повязі Літвы з Каронаю, грунтаванай не толькі на ўхваленні з боку дынастыі і рады, але і на грамадскім кансэнсусе прывілеяванага стану. Акты Гарадзельскае уніі ў гэтым сэнсе вельмі красамоўныя. У выдадзеным супольна з Вітаўтам дакуменце Ягайла ўспамінае, што ўжо раней землі Літвы «*regno nostro Poloniae appropriavimus, incorporavimus, coniunximus, univimus, adiunximus, confaederavimus de consensu unanimi nostro et aliorum fratrum nostrorum et omnium baronum, nobilium, procerum et boiarorum eiusdem terrae Lythuaniae voluntate accedente et assensu*» [«для нашага Польскага Каралеўства прысвоілі, улучылі, дадалі, прыядналі і з'ядналі, а таксама злучылі шляхам дамовы аднадушнаю згоду і з волі нашай ды іншых наших братоў, дастойнікаў, можнаўладцаў і баяраў той жа зямлі Літоўскай»], а цяпер ён іх нанава прыядноўвае, злучае і ўводзіць у саюз на вякі (*iterum de novo incorporamus, inviseramus, appropriavimus, coniugimus, confaederamus et perpetuo anneximus* [зноў улучаем, уключаем, прысвойваем, дадаем, злучаем шляхам дамовы і назаўсёды прыядноўваем]) як іхны пан з волі і згоды літоўскіх баяраў з Каронай Польскага Каралеўства¹⁴⁰. Нягледзячы на нагрувашчванне сінонімаў, якія, здавалася, відавочным чынам не толькі акцэнтуюць факт інкарпарацыі, але і перашкаджаюць магчымым адрозным інтэрпрэтацыям, Вялікае Княства праз Гарадзельскую унію ўмацавала — як амаль аднадушна (за выключэннем Л. Калянкоўскага) прымаеща ў навуцы — сваю палітычную самабытнасць. О. Бальзэр кажа,

што «[гэта] найдалей ідучая саступка з боку Польшчы»¹⁴¹. Больш за тое, ад часу Гарадзельскае уніі ўмацаваная і цэнтралізаваная пад Вітаўтавым панаваннем Літва, пазбыўшыся небяспекі з захаду і не адчуваючи колькі-небудзь моцнага ціску з боку Масквы, імкнулася да поўнай незалежнасці, пра што сведчаць старанні Вітаўта аб каралеўскай кароне, якім перашкодзіла ўвядзенне ў Польшчу імператарскіх паслоў, што яе везлі, і смерць Вітаўта неўзабаве, у 1430 г.

Гэтаксама ж пры судзейні грамадскага чынніка ўзнікаюць акты уніі, выдадзеныя ў 1432–1434 г. Жыгімонтам Кейстутавічам¹⁴².

Па смерці Жыгімента літоўскія паны паклікалі ў 1440 г. на вялікакняскі пасад Казіміра Ягелончыка, не азіраючыся на Карону і насуперак пастановам уніі, якія патрабавалі ўзгадняць выбар уладароў. Такім чынам яны падкрэслі самастойнасць Літвы, надоўга перапыніўшы тым самым усялякія тэндэнцыі ўмацавання саюзу з Каронай. Сталі яны ў апазіцыю і пакліканню Казіміра Ягелончыка па смерці брата Ўладыслава на польскі трон. І хоць праз абранне Ягелончыка ў 1446 г. повязь паміж абедзвюма дзяржавамі была ўтворана нанава, але распрацаўваны літвінамі праект саюзу Польшчы і Літвы, які меў, па сутнасці, хараектар трывалага саюзу, умацаванага персанальнаю уніяй¹⁴³, не быў прыняты польскім бокам¹⁴⁴. На супольным польскім літоўскім сойме ў 1448 г. літоўскія паны і баяры пажадалі прыбраць усе згадкі, якія — як і змешчаныя ў Гарадзельскай уніі — сцвярджалі нераўнапраўнае становішча Літвы¹⁴⁵. На гэта польскі бок адказаў фармулёўкай разгорнутай інкарпарацыйной праграмы¹⁴⁶. У выніку амаль на паўстагоддзя захавалася безумоўная персанальная унія, якая забяспечвала далёкасцяжную — калі не поўную — самастойнасць Літвы не толькі ва ўнутраных справах, але і ў замежнай палітыцы. Дастаткова прыгадаць, што Вялікае Княства не ўзяло ўдзелу ў вайне з Ордэнам, якую Польшча вяла трынаццаць гадоў, і захавала ў ёй нейтралітэт¹⁴⁷.

Як відаць, палітычныя акты ўнасць літоўскага вярхушкі, асабліва паноў-рады, якія правілі ў Вялікім Княстве, скіраваліся ў інакшым — як, праўда, льга было прадбачыць — напрамку, чым хацелася панам, галоўным чынам малапольскім, што напачатку стымулявалі яе. Тым не менш, незалежна ад

далейшых зізагаў, шлях да ўмацавання сувязі паміж дзвюма дзяржавамі быў выразны. Ён мог стабілізавацца толькі з апорай на грамадскі кансансус. У гэтым дачыненні віленская унія 1499 г., што пацвярджаала Гарадзельскую унію¹⁴⁸, а таксама не ратыфікаваная літвінамі Мельніцкая унія 1501 г., якая імкнулася да шчыльнае сувязі Літвы і Польшчы, асабліва выстуяючы на першы план поруч з супольнасцю манархаў супольныя соймы для Карапеўства і Вялікага Княства¹⁴⁹, былі чарговы мі этапамі развіцця канцэпцыі саюзу, грунтаванага не толькі на асобе супольнага гаспадара, але і на паразуменні паміж прывілеяванымі станамі абедзвюх краін. Літвіны, аднак, пагаджаючыся на персанальную унію, калі іх вялікага князя — як было ў выпадку Казіміра Ягелончыка ў 1446 г. і Аляксандра ў 1501 г. — узносілі на польскі трон, якраз дзеля захавання сувязі паміж абедзвюма дзяржавамі, не паказвалі жадання абмежаваць сваю самастойнасць.

Факт, што ва ўзаемных стасунках абедзвюх краін перавага ўвесь час заставалася на польскім баку, быў прадметам заўсёднага неспакою магнацкай алігархіі, якая панавала на Літве. Ды наміка польскае шляхты выяўлялася, між іншым, у такіх непрыемных для літвінаў праявах, як каланізацыя Падляшша мазавецкаю шляхтаю альбо несканчоныя прэтэнзіі на Валынь. Да гэтае экспансійнасці польскага боку літвіны ставіліся па-абарончаму, забяспечваючы сабе, дзякуючы прывілеям, манаполію на пасады ў Вялікім Княстве, якія павінны былі займацца толькі «тубыльцамі» гэтае дзяржавы. Акрамя таго, гаспадар прысягаў не рабіць зямельных наданняў на карысць польскай шляхты¹⁵⁰. Аж да шасцідзесятых гадоў XVI ст. ініцыятывы ў напрамку ўмацавання саюзу Польшчы з Літвою зыходзілі, як правіла, ад польскага боку.

Літвіны ўвесь гэты час трактавалі унію дваяка: 1) З пле-дзішча, акрэсленага знешнепалітычнымі стасункамі. Паспяховае процістаянне ворагам, што пагражалі Вялікаму Княству, было важным фактам, які захоўваў унію ці нават — у моманты знешнепалітычных крызісаў — умацоўваў яе. Гэты аспект быў прадстаўлены ў гістарыяграфіі, можа, найдакладней. 2) З гледзішча магчымасці выкарыстання уніі дзеля здабыцця прывілеяў на польскі ўзор. У выніку амаль кожна-му акту уніі спадарожнічаў — перад ці пасля яго — прывілей (альбо прывілеі) на карысць баяраў-шляхты. Падобна

было пры паклікенні на польскі трон Казіміра Ягелончыка, які ўжо панаваў у Вялікім Княстве. Літвіны атрымалі тады прывілей 1447 г.¹⁵¹ — адкупное за згоду на повязь з Каронай.

Адною з прычын сталай апазіцыі літоўскіх магнатаў да саюзу з Польшчаю было тое, што ва ўмовах уніі супольны мана� перабываў пераважна ў Кракаве. Яго візіты на Літву былі досыць рэдкія і кароткія. Ад гэтага цярпелі літоўскія паны, на гэта наракалі паны-рада¹⁵². З'ява, здавалася б, парадаксальная. З аднаго боку, адсутнасць вялікага князя на Літве вяла да ўмацавання ўлады магнацкай алігархіі, палягчала ёй не толькі канцэнтрацыю ў сваіх руках вялізнае ўлады, але і ўзбагачэнне коштам прысабечвання гаспадарскіх земляў і даходаў, аднак з другога — яна была прычынай, як мы сказалі б сёння, палітычнай фрустрацыі тae ж алігархіі.

Гэта вынікала з того, што мана�ічнае мадэль дзяржавы — а іншае мадэль ў той час ніхто сабе не ўяўляў — не магла добра функцыянуваць без сталае прысутнасці ўладара. Найвышэйшымі пасадамі былі дворскія, а іх аўтарытэт і павага меншалі, калі не было таго натуральнага асяродка, вакол якога яны б гуртаваліся. Сталае месца побыту вялікага князя літоўскага ў Кракаве і адносна рэдкія прыезды ўладара ў Вялікае Княства стваралі неабхіднасць звязтацца ў розных спраўах да кракаўскага двара, а падарожжы на чужы двор і доўгае чаканне адказаў зніжалі прэстыж паноў-рады ў дзяржаве, якой яны кіравалі. Паны-рада хацелі мець вырашальны глас, але хацелі мець яго ў прысутнасці мана�а, хацелі ўдзельнічаць у прыняціі рашэнняў у варунках, якія давалі б ім паўнату палітычнага задавальнення. Адгэтуль, між іншым, апазіцыя да уніі, адгэтуль імкненне ўмацоўваць асобную літоўскую дзяржаву-насць. Выразам гэтага было, па доўгім панаванні Казіміра Ягелончыка, абранне на вялікага князя Аляксандра, калі ў Польшчы паклікалі на караля Ольбрахта. Да яго, узнесенага на вялікакняскі пасад, найвышэйшы земскі маршалак меў звязнуцца «з дазволу ўсіх станаў гэтага Вялікага Княства... каб не італьянскім, што аблудна, ані чэшскім, ані німецкім абычаем, але літоўскім і сапраўдным Вітаўтавым прыкладам намі кіраваў і нас судзіў»¹⁵³.

Люблінська унія

На працяту першае паловы XVI ст. у польска-літоўскіх стасунках працягваюць дзеянічаць правілы, пра якія ішлося вышэй. Удар, нанесены Літве ў 1514 г., — заняццё Смаленска вялікім князем маскоўскім Васілём III — ажыўіў ідэю уніі. Гаспадарская рада ў той час, просячы аб збройнай дапамозе, прысягнула ўзнавіць унію, «*порозумене вземше с княжаты и паняты и земяне, которыми суть привлашены ку панству Литовскому*», і ўмацаваць яе так, каб «было на обе стороны равно, без понижения чти обоих панств, так Коруны Польской, так и Великого Князества Литовского»¹⁵⁴. Калі ж, аднак, знешняя небяспека адступіла, верх узялі тэндэнцыі, што вынікалі з недаверу да намераў польскага боку і жадання захаваць палітычную незалежнасць. Так, у 1526 г. біскуп віленскі Ян з літоўскіх князёў (няшлюбны, але прызначаны паўнапраўным сын Жыгімонта І) і Юрый Мікалаевіч Радзівіл вялі ад імя рады тайныя перамовы з Жыгімонтам Старым, на якіх прадставілі каралю, як палякі здаўна «працуюць» над тым, каб панізіць літоўскую дзяржаву і з цягам часу далучыць яе да Кароны. Літоўскія паны — казалі яны — не хочуць рабіцца «падданымі» палякаў, і таму яны працавалі каралю запатрабаваць ад польскіх паноў кароны, якою меў каранавацца Вітаўт і якую яны перахапілі ў 1430 г., і гэтаю каронаю каранаваць маладога Жыгімонта Аўгуста¹⁵⁵.

Адносіны Польшчы і Літвы, якія сфармаваліся за панавання Жыгімонта I, нават фармальна набылі — пад «шапкаю» персанальнай уніі — хараکтар абарончага саюзу. Такі саюз быў заключаны паміж каралём і кароннаю радай з аднаго боку, і гаспадарскаю радаю — з другой, 26.ІІІ.1532. Гэта, аднак, не азначала, што Літва мелася браць удзел ва ўсіх вайсковых прадпрыемствах Кароны, бо калі ў 1537 г. Польшча нападзіла ўправу супраць малдаўскага гаспадара, літвіны «*всім рыцерством*» адмовіліся парушаць мір з Мультанамі¹⁵⁶.

Праграма ўмацавання уніі паставіла польскую партыю выканання законаў на бок выканання дзеючых, але дагэтуль нерэалізаваных, пастановаў польска-літоўскіх дамоваў, але адначасова і здзяйснення інкарпарацыі Карабельскага Пруссіі. Абедзве гэтая справы каронная шляхта ставіла на адну плоскасць. У гэтым духу гучалі выказванні на пят-

роўскім сойме 1547–1548 гг.¹⁵⁷, дзе было выказаны жаданне склікаць супольны сойм з Літвою, Карабеўскай Прусіяй і сілезскім княствамі — асвенцімскім і заторскім — дзеля выканання законаў у гэтай сферы. З тae пары не было сойму, на якім бы не закраналася справа рэалізацыі уніі, прычым у разуменні польскага боку яна выразна мела харктар рэалізацыі часткі праграмы выканання законаў, якая імкнулася да цэнтралізацыі шляхецкае Рэчы Паспалітае. Ініцыятывы польскіх паслоў у гэтым напрамку звычайна спасылаліся на пастановы крэўскага акта і Гарадзельскай уніі, што сама па сабе ўжо стварала элемент спрэчкі, якая цягнулася аж да Люблінскае уніі. Праграма выканання законаў, якая патрабавала здзяйснення інкарпарацыі Вялікага Княства, была як зыходны пункт для літоўскага боку — як магнатаў, так і шляхты — непрымальнаю. Таму унія дайшла да здзяйснення, калі максімальную праграму замяніла кампраміснае рашэнне ў выглядзе рэальнае уніі, грунтаванае на прынцыпе роўнасці бакоў.

Наступны элемент, які абумоўліваў аморфнасць саюзу абедзвюх дзяржаваў да 1569 г. і звязанне яго галоўным чынам — дый тое не заўсёды — да персанальнае уніі, быў выкліканы прэтэнзіямі Польшчы на Валынь і літоўскую частку Падолля. Літва бараніла свае паўднёвя ўладанні, прычым гэтая абарона ўдавалася датуль, пакуль яна заставалася і ў інтарэсах паўднёва-рускага шляхты. Інкарпарацыю Валыні і ўсходняе, літоўскую частку Падолля трэба разглядаць як змену пазіцыі шляхты гэтых земляў, за якою — прычым з супрацівам — пайшлі потым князі і паны¹⁵⁸. Калі з польскага боку экспансія ў напрамку Валыні і ўсходняй часткі Падолля знаходзіла — да часу — выраз у тэндэнцыі ўмацавання саюзу з Вялікім Княствам, дык з боку апошняга сепаратызм быў формай абароны прыналежнасці гэтых земляў да літоўскае дзяржавы.

Цяснейшай уніі абедзвюх дзяржаваў доўга процідзеялі істотныя адрозненні ў сістэме грамадскіх сіл, а перадусім вядомая перавага літоўскага магнацтва, якое здзяйсняла ў Вялікім Княстве алігархічную ўладу. Асноўным органам ягонае ўлады была гаспадарская рада — рэпрэзентацыя князёў і чыноўнага магнацтва. Пазней (рэгулярна з 1511 г.) рада перыядычна (штогод) канстытувалася як вальны сойм, па-

паўняючы свой склад прадстаўнікамі баяраў-шляхты¹⁵⁹. Вальныя соймы задумваліся як перадатачны механізм, які мейся мацаваць уплыў правячага магнацтва сярод масы баяраў-шляхты. Таму прадстаўнікамі гэтае шляхты напачатку былі паводле пасады харужыя, якія бралі з сабою аднаго ці двух прадстаўнікоў шляхты з тэрыторыі свайго харужства, званага таксама паветам¹⁶⁰. Пакуль існавала перавага магнацтва, патуль умацаванне юрыдычна-дзяржаўнага саюзу паміж Польшчаю і Літвою сустракала рашучы супраціў гаспадарскае рады і сойму Вялікага Княства.

Вось як прадстаўляў адну з тых спроб тагачасны гісторык Літвы Мацей Стрыйкоўскі: у 1551 г. «кароль, прыехаўшы ў Вільню, склаў вальны сойм панам і рыцарству В.К. Літоўскага... на каторы сойм прыехалі каронныя паслы, намаўляючы караля, каб той вёў паноў і рыцарства — літоўскае, рускае і жмудскае — да уніі з Польскай Каронаю, з каторага задзіночання падавалі і абяцалі вялікія карысці і абарону ад татараў і ўсіх непрыяцеляў В.К. Літоўскага. Аднак жа літоўскія паны ані кандыцыяў не прынялі, ані уніі дазволіць не хацелі». Гэтая пазіцыя літоўскага магнацтва доўга і паспяхова працівілася каронным націскам¹⁶¹.

У сярэдзіне XVI ст. і ў Вялікім Княстве абрывасалася выразная супяречнасць інтэрэсаў паміж магнатамі і сярэдняю шляхтай. Апошняя пачала выразна імкнуща да уніі, бачачы ў ёй магчымасць вызвалення з-пад перавагі магнацтва, здабыцця такіх палітычных правоў, якімі валодала шляхта ў Польскім Каралеўстве. Змянілася ў той час і роля вальнага сойму. З правадніка ўпрыгожаў магнацтва ён пачаў рабіцца прадстаўніцтвам асобных шляхецкіх інтэрэсаў. Гэтай эвалюцыі спрыялі лагерныя соймы, якія збіралі шляхту, скліканую на паспалітае рушэнне, і зваліся ў Вялікім Княстве палявымі соймамі¹⁶².

Незалежна ад таго, які ўплыў на прагрэс эманспіацыі літоўскае шляхты мела рэфармацыя, а які — прыклад актыўнае дзейнасці, разгорнутае ў Польшчы партыяй выканання законаў, не падлягае сумневу, што гэты рух адлюстроўваў перадусім нармальны курс развіцця шляхецкага масы Вялікага Княства, якая імкнулася, атрымаўшы эканамічна-грамадскую прывілеі, да здабыцця паўната палітычных правоў. Актывізацыя літоўскае шляхты непакоіла магнатаў, пра што можа сведчыць ліст Івана Гарнастая, маршалка і гаспадар-

скага пісара, да князя Фёдара Сангушкі пра сойм 1547 г., які тады распачынаўся: «Бог пан ведает, что з того быти мает, але господине нам тыые сеймы...не пожыточны»¹⁶³. Трэба памятаць, што на tym сойме паводле жадання шляхты быў выдадзены вялікі прывілей, дзе кадыфікаваліся яе здабыткі, дзякуючы чаму, на думку кампетэнтнага расійскага даследчыка, шляхта, на пэўны час заспакоеная, больш за дзесяць гадоў не падымала справы уніі з Польшчаю¹⁶⁴. Аднак інфлянцкая вайна, звязаныя з гэтым цяжкасці і жаданне атрымаць больш актыўную польскую дапамогу прывялі на пачатку шасцідзесятых гадоў да змены гэтага стану.

У 1562 г. шляхта, сабраўшыся на лагерным сойме літоўскага паспалітага рушэння пад Віцебскам, утварыла ўласную канфедэрацыю — незалежную ад паноў-рады — і ўхваліла 13.IX. 1562 г. акт, які яе паслы Ян Хадкевіч і Мальхэр Шэмёт завезлі да караля, што перабываў у Вільні. У гэтым акце канфедэраты звязталіся да Жыгімонта Аўгуста, «каб кароль Я[го] М[іласць] меў ласку склікаць супольны сойм з панамі палякамі і унія каб была ў еднасці. Найболей з дзвюх прычын, гэта значыць дзеля абрання аднаго пана... і дзеля аднае і супольнае абароны, каб мы суполь на саймавалі [i] карысталіся наройні з намі аднолькавымі правамі і вольнасцямі». З гэтаю мэтаю лагерны сойм меўся выслучаць сваіх паслоў у Карону, але з ведама караля і паноў-рады. Шляхта агаворвала, што не пагодзіцца ні на які сойм, «калі б нам давалі абязаны статут або іншыя рэчы... хочучы нас адвадзіць ад гэтага супольнага з палякамі сойму і ад уніі». Хто б гэтае канфедэраты не падпісаў, альбо, падпісаўшы, адступіў ад яе, «такога кожнага маем разумець у сябе за непрыхільніка Р[эчы] П[аспалітае]... а такога між сябе мець не хочам»¹⁶⁵. Вестка пра гэта хутка дайшла да кароннага сойму, які акурат працаваў, і — ясная рэч — узмацніла тэндэнцыі, скіраваныя на рэалізацыю уніі¹⁶⁶.

М. Любаўскі першы звязнуў увагу, што віцебскі акт 1562 г. азначаў істотны прагрэс у палітычнай эмансыпацыі літоўска-рускага шляхты і змену яе пазіцыі ў справе ўмацавання саюзу з Каронаю. Ён падкрэсліў, што даўнія антагаг-нізмы «з палітычным ростам шляхты началі саступаць месца прыцягненню да гэтага дзяржавы [Кароны], якая стала... ажыццяўленнем ідэалу залатое шляхецкае вольнасці»¹⁶⁷. Вагу віцебскага акта для перамогі канцэпцыі уніі прызнаюць сёння ўсе даследчыкі гэтага перыяду¹⁶⁸.

Паводле намераў літоўскага шляхты унія павінна была прывесці да атрымання паўната палітычных праву, якія ўжо здабыла пераможная, здавалася б, на той час каронная шляхта. Старанні аб рэалізацыі польска-літоўскага уніі немагчыма аддзяліць ад змагання літоўска-рускага шляхты за палітычную эмансіпацию. За вельмі нядоўгі час — на працягу 1563—1566 г. — яна дасягнула ў гэтым дачыненні значных поспехаў.

На бельскім сойме Вялікага Княства ў 1564 г. магнаты адцураліся — пад націкам шляхты — судовых экземптыяў, падпарадковавшыся тым жа судам, што і шляхта. Гэта стварыла перадумову для судовай рэформы і арганізацыі земскіх і гродскіх судоў (а цераз год і падкаморскіх) на польскі ўзор. Перавага земскіх судоў у гэтай сістэме, дзе кандыдатаў на суддзяў прызначалі шляхецкія соймікі, азначала перадачу ў рукі шляхты галоўных судовых органаў. З гэтым спалучалася арганізацыя сеткі паветаў. Новыя паветы, усталяваны ў 1565—1566 г., былі не толькі адзінкамі судовай, адміністрацыйнай, вайсковай арганізацыі, але і становай арганізацыяй шляхты, бо кожны павет меў уласны павятовы соймік, які з таго часу меўся высылаць па два паслы на вальны сойм¹⁶⁹. Былі ўтвораны і новыя ваяводствы (шляхам падзелу ранейшых, занадта вялікіх), што і з гледзішча адміністрацыйнага падзелу прыпадабняла Вялікае Княства да Кароны.

Заканчэннем гэтага працэсу шляхецкай эмансіпациі была гэтак званая берасцейская паправа II Статута Літоўскага, якая, кадыфікуючы вышэй пералічаныя дасягненні літоўскага шляхты, уводзіла таксама свабоду адчужэння спадчынных маёнткаў без увагі на згоду крэўных і гаспадара. На думку І. Лапо, шляхта высока цаніла гэтую свабоду, трактуючы яе як адну з галоўных «воль насцяў», дасягнутых у гады перад уніяй, — воль насьць, якая зраўноўвала яе становішча ўласнікаў са становішчам кароннае шляхты¹⁷⁰.

Напярэдадні уніі дайшло да ліквідацыі апошніх абмежаванняў, якія тычыліся паноў і праваслаўнае шляхты ў дзяржаўным праве Вялікага Княства. Літаратура прадмета, як польская, так і расійская, аналізуячы, як адбывалася канчатковае зраўнанне ў правах паноў і праваслаўнае шляхты ў Вялікім Княстве, звяртала ўвагу на тое, што Жыгімонт Аўгуст (ідуучы следам за сваім бацькам, Жыгімонтам I Старым)

шматкроць даваў доказы прыхільнасці да ўсходняе царквы, виступаючы апекуном царкоўных правоў і маёмысці, а таксама няраз вылучаючы праваслаўных паноў на высокія пасады ваяводаў і кашталянаў, якія давалі ім доступ у вялікакняскую раду¹⁷¹. У абодвух апошніх Ягелонаў пры прызначэннях на пасады «справа в еравызнання зусім не іграла ролі». Нягледзячы на гэта, Жыгімонт I у 1529 г., а ягоны сын у 1547 і 1551 г. выдавалі прывілеі, што рэзервалі становішчы ваяводаў, кашталянаў і дворскія пасады выключна для каталікоў, якія толькі адны павінны быті дапускацца *ad secretiora consilia* [да таемных радаў], эта значыць у тайную раду. Гэтыя рашэнні спасылаліся на пастановы Гарадзельскае уніі і абумоўліваліся — поруч з досведам, звязаным з адступніцтвам князя Міхала Глінскага, які перацягнуў на бок Масквы группу праваслаўных магнатаў і шляхты — таксама, а можа і найперш, націкам магнацкіх родаў этнічна літоўскіх земляў, якія жадалі захаваць у сваіх руках найвышэйшыя пасады ў Вялікім Княстве¹⁷².

Партыкулярызм літоўскіх паноў мог набываць канфесійныя формы датуль, пакуль магнаты Літвы ў вузейшым сэнсе былі прадстаўнікамі каталіцтва. Па меры ўмацавання кальвінізму сярод літоўскіх магнатаў, пачынаючы з пяцідзесятых гадоў XVI ст., калі Мікалай Радзівіл Руды, Астафій Валовіч, Ян Глябовіч і шмат іншых найвялікшых паноў прынялі швейцарскую веру, гэты крытэрый страціў значэнне¹⁷³. Адначасова рэфармацыя ахапіла частку рускіх панскіх родаў, што з'яднала іх канфесійнай салідарнасцю з літоўскімі панамі¹⁷⁴. З другога боку, натуральная патрэба супольнага фронту з вызнаўцамі і рэцкага абраду супроць каталіцкай іерархіі скіляла літоўскіх паноў да адмовы ад гэтага прывілею — які на практыцы, праўда, не абавязкова выконваўся¹⁷⁵ і адносіўся толькі да пасадаў на Літве ў вузейшым сэнсе, — асабліва ўлічваючы, што ў сітуацыі уніі ім важна было здабыць падтрымку магнатаў і рускае (праваслаўнае) шляхты, каб процістаяць інкарпарацыйным тэндэнцыям Кароны ў дачыненні да Валыні і Падляшша.

Іншыя намеры меў Жыгімонт Аўгуст: у раўнапраўі русінаў ён бачыў крок у напрамку да уніі. Кажучы «Жыгімонт Аўгуст», мы маём наўвеце і ягоных каронных дараццаў, якія імкнуліся да ўмацавання саюзу абедзвюх дзяржа-

ваў і прагнулі з'яднаць дзеля гэтае канцэпцыі праваслаўную частку паноўнага класа Вялікага Княства. Трэба памятаць, што ў Кароне пры пашырэнні польскага права на Галицкую Русь у 1434 г. праваслаўная шляхта атрымала роўныя права з каталіцкаю. Таму адпаведныя перамены на Літве азначалі б зраўнанне юрыдычных стасункаў у абедзвюх краінах. З гэтае ж прычыны, калі ў 1563 г. кароль выдаў прывілей, дзе абавязчалася раўнапраўе праваслаўных, то паабязцаў дапоўніць і пашырыць яго на супольным сойме Літвы і Кароны, дзе будзе разглядацца унія¹⁷⁶. Пацярджаючы і ўдакладненне яго (праз згадку побач рускае шляхты і князёў) у 1568 г. на гарадзенскім сойме спалучалася з падрыхтоўкай да уніі, як вынікае з тэксту прывілею, у якім Жыгімонт Аўгуст аргументаваў гэта наступным чынам: «*Тот же народ русский до таково то спольного злучения, братерства унии хутливи и готови сути зо всеми, то ест посол з братию Литвою того пожедают и ктому ся мают и хотут мети*»¹⁷⁷.

Вось жа, як відаць, да скасавання апошніх юрыдычных аблежаванняў паноў рускае шляхты — вызнаўцаў праваслаўя ў Вялікім Княстве ў выніку прывяла не адна толькі рэфармацыя, як меркавалі даўнейшыя гісторыкі, і не выключна палітычныя меркаванні, звязаныя з уніяй, як спрабаваў даводзіць К. Хадыніцкі, але абодва гэтыя элементы разам¹⁷⁸. Наступствы гэтага аказаліся для уніі адназначна карысныя, бо рускія паны праз рэфармацыю хутка ўваходзілі ў кола польскай культуры. У той жа час умацаванне ў Польшчы, па меры прагрэсу рэфармацыі, рэлігійнае талерантнасці, перавага паслоў-рэфармату на соймах ад сярэдзіны 50-х г. XVI ст. — усё гэта ўплывала на змену недаверлівага стаўлення рускіх паноў і шляхты да Кароны і уніі.

На гэты аспект даспявання уніі не заўсёды звярталася дастаткова ўвагі. Як польскія, так і расійскія даследчыкі знаходзіліся пад уплывам тээзы, якая выказвалася то ў форме асуджэння, то з найвышэйшай пахвалою, што Люблінская унія падрыхтавала царкоўную унію ў Берасці. Па сутнасці ж Берасцейская унія 1596 г. — справа контррэфармацыі — была крахам ідэі Люблінскай уніі, заснаванае на прынцыпах раўнапраўя і згоднага супольнага жыцця людзей розных вyzнанняў¹⁷⁹. Рэлігійная талерантнасць аблегчыла справу уніі

і ў значнай меры прычы нілася да грамадскага прыняція пра-
васлаўнаю ўкраінскаю шляхтай інкарпарацыі Валыні і Над-
дняпроўя¹⁸⁰. Берасцейская унія, родзячы рэлігійны раскол,
стварала напружанні і антаганізмы, якія ў значнай меры па-
служылі падставаю казацка-ўкраінскіх войнаў, што скала-
нулі гмах Рэчы Паспалітае.

Працівячыся унії, літоўскае магнацтва бараніла не
толькі дзяржаўную асобнасць Вялікага Княства, але і свой
грамадска-палітычны прыярытэт¹⁸¹. Саступкі на карысць
шляхты ў 1564–1566 г. дыктаваліся надзеяй, што, здабыўши
жаданыя правы, яна ахалоне да уніі і дазволіць магнатам
лягчэй кіраваць ёю. Але, мяркуючы аб'екты ўна, можна пры-
знаць, што з пачатку шасцідзесятых гадоў справа уніі была
прадвызначана. Надзвычай істотным знешнім элементам тут
была інфлянцкая вайна, якая патрабавала з'яднання сілаў
Кароны і Вялікага Княства, бо апошніе не могло само спра-
віцца з абаронай Інфлянтаў ад экспансіі Швециі, Даніі і Расіі.
Тое, што Карона пагадзілася на супольнасць толькі ў акце
уніі 1569 г., а не — насуперак распаўсюджанаму меркаван-
ню — ужо ў 1561 г., таксама было формаю націску на літоўскіх
паноў, занятых над Дзвіною, каб тыя ўнармавалі саюз з
Польшчаю, умацоўваючы яго¹⁸². Акрамя таго, да уніі штур-
хаў увесе працэс унутранага развіцця і ўзаемадзеяння
Польшчы і Літвы на працягу каля двух стагоддзяў.

Наогул, згодна прымеца, што трансфармацыі грамад-
скага і палітычнага ладу Вялікага Княства ліквідавалі асноў-
ныя перашкоды да цяснейшага паяднання абедзвюх дзяржа-
ваў. Яно рабілася толькі пытаннем часу і ўмоваў, на якіх ад-
будзецца. Пра гэтыя ўмовы, аднак, на каронных і літоўскіх
соймах вяліся прынцыповая спрэчкі. Гэтая справа дакладна
прадстаўлена ў літаратуры¹⁸³, таму трэба прыгадаць толькі,
што калі польскі бок спасылаўся на прынцып інкарпарацыі,
літоўскі бок моцна бараніў прынцып раўнапраўнага саюзу
абедзвюх дзяржаваў. Генеральная канфрантацыя адбылася на
экзекуцыйным сойме 1563–1564 г., на які прыбыла з мэтаю
правядзення перамоваў у справе уніі літоўская дэлегацыя.

Польскі бок моцна падкрэсліваў, што унія не мае на
мэце, «каб быў адзін пан, адны пасады, адзін сойм, адна рада...
так што і без кароннага сойму нішто ў Літве не павінна па-
станаўляцца». Паслы звярталі адмысловую ўвагу на тое, каб

была адна сістэма цэнтральных пасадаў: пасада вялікага кароннага гетмана ў Польшчы і польнага на Літве, а таксама каб на Літве была каронная пячатка, бо «*nič innego rozerwanie tej unii... by nie czyniło jedno, gdyby w Księstwie Litewskim różne officia od porządku koronnego były*»¹⁸⁴. У tym жа духу быў складзены і прадстаўлены літоўскай дэлегацыі праект уніі, на што прадстаўнікі паноў-рады і літоўскіх паслоў не пагадзіліся. Разыходжанні паміж бакамі, якія азначыліся на гэтым сойме, вобразна акрэсліў папскі нунцый Камэндоні, паведамляючы пра іх рымскай куры і гэткім чынам: «*Lithvani vellent esse duo corpora in unum coniuncta, ut quasi matrimonium copulata Lithuania et Polonia duo essent in carne una; Poloni vellent ut commiscerentur hac provinciae et abscent in unum corpus*» [«Літвіны хацелі, каб былі два целы паяднаныя ў адно, злучаныя нібы сужонствам Літва і Польшча былі б дзве ў адной істоче; палякі ж хацелі, каб гэтыя краіны змяшаліся і зрасліся ў адно цела»]¹⁸⁵.

Найбольш скрайнюю пазіцыю ў пытанні інкарпарацыі зімалі паслы з партыі выканання законаў. Даходзіла нават да праектаў скасавання назвы «Літва» і замены яе на «Новую Польшчу». Больш памяркоўную пазіцыю, схільную да кампрамісных рашэнняў, зімалі сенат. У ім знайшоў падтрымку і Жыгімонт Аўгуст, які — як вядома — упартая старавіцца давесці унію да здзяйснення шляхам кампрамісных рашэнняў. Таму можна сказаць, што канчатковы выгляд польска-літоўскае уніі — у якім яе абвяscілі 1.VII.1569 г. у Любліне — быў нададзены ёй каронным сенатам і каралём, а з боку Вялікага Княства рэалізаваны пад націскам літоўскіх шляхты, якая пераламіла супраціў бальшыні літоўскіх магнатаў, а адначасна адкінула максімалістычныя патрабаванні каронных паслоў — прыхільнікаў партыі выканання законаў¹⁸⁶.

Ход працы люблінскага сойму, які, прызначаны на 23.XII.1568 г., распачаў пасяджэнні толькі 10.I.1569 г., вядомы. Пасля зламання супраціў паслоў — прыхільнікаў выканання законаў на чале з пасламі Кракаўскага ваяводства, якія жадалі выканання папярэдне заключаных актаў уніі (што разумелася як інкарпарацыя Вялікага Княства), а не перамоваваў пра новыя характеристыкі паміж Каронаю і Вялікім Княствам, пачаліся дзбаты. У іх на першы план выступілі

разыходжанні, якія тычыліся: 1) асобных цэнтральных пасадаў, скасавання якіх патрабавалі каронныя станы наступерак літвінам, і 2) пытання, ці маюць пасля уніі, поруч з супольным польска-літоўскім соймам, застацца асобныя соймы для Польшчы і Літвы.

Цяжкасці, якія тычыліся спосабу паклікання супольнага манарака, зняў Жыгімонт Аўгуст, выракшыся яшчэ на сойме 1564 г. сваіх сукцесійных правоў на Літву і перанёсшы іх на Карону. Гэта быў акт, які сведчыў, што ў стаўленні Ягелонаў да Вялікага Княства да канца існаваў амаль патрыманіяльны стасунак, хоць ужо значна аслаблены папярэднімі прывілеямі і існаваннем літоўскага сойму. Характэрна, што апошній яго праяваю была ліквідацыя гэтае патрыманіяльнасці. З грамадска-дзяржаўнага пункту гледжання літвіны мелі да Жыгімента Аўгуста слушную прэтэнзію, што той не ўчыніў гэтага адцурання на іх карысць, робячы такім чынам іх роўнымі партнёрамі ў стасунках з Каронаю. Гэта tym больш іх даймала, што ўсяго за год перад tym Станіслав Арэхоўскі процістаўляў вольнасць польскага шляхціца няволі літвіна, які зносіць падданства свайму спадчынаму ўладару, што вельмі зачапіла літоўскіх паноў і шляхту.

Літвіны жадалі, каб абіранага манарака асобна абавязчалі вялікім князем літоўскім, а самі выбары адбываліся на мяжы. Усе гэтыя пункты — як і іншыя, драбнейшыя і больш фармальныя — мелі на мэце захаванне раўнапраўя Вялікага Княства і яго палітычнае асабовасці.

С. Закшэўскі падкрэсліў, што польскія паслы стараліся ўвайсці ў непасрэдны контакт з літоўскімі пасламі — прадстаўнікамі шляхецкае супольнасці — і здабыць іх дзеля справы ўмацавання саюзу Польшчы з Літвою¹⁸⁷. Яны добра здавалі сабе справу, што літоўскія паны, не маючы ахвоты змяніць *status quo*, стараліся ізаляваць сваіх паслоў ад каронных¹⁸⁸. Таму на люблінскім сойме — як занатавана ў дыярыюшы — каронныя прадстаўнікі выказалі адмысловую заклапочанасць tym, каб у літоўскай дэлегацыі, якая вядзе перамовы аб уніі, былі і шляхецкія паслы, «бо мы ўжо зведалі на папярэдніх соймах, што літоўскія паны пільна сцераглі, каб іхны *populus* не быў пры гэтых перамовах, каб не разласаваліся на польскія правы, калі будуць пра іх досьць ведаць». І так, як толькі тыя панове хацелі, наасобку перад сваімі ганілі, адводзілі, бэсцілі унію, якую *populus terrae illius*

[народ гэтай зямлі] лепей бы разумеў, калі б сам чуў ад палякаў»¹⁸⁹.

Калі не ўдалося дайсі да паразумення, літвіны 1 сакавіка ўпітай пакінулі Люблін. Гэта выкарысталі каронныя сенатары і паслы, каб здзейсніць — фармальна пад назовам рэторсіі — даўно жаданую інкарпарацыю Падляшша і Валыні (21 і 26 сакавіка). Крыху пазней (пачатак чэрвеня), паводле прапановы валынскіх паслоў, была далучана і Кіеўшчына, галоўным чынам дзеля забеспячэння абароны Валыні ад татараў і не без супраціву каронных паслоў, якім неда-спадобы было такое далёкае пашырэнне межаў на ўсход і павелічэнне вайсковых выдаткаў¹⁹⁰. Гэта, аднак, было лагічнае наступства панавання над заходнім Падоллем і нядайней інкарпарацыі Валыні разам з Брацлаўшчынай.

Акты ўнай польскай палітыцы спрыяла слабасць унутраных повязяў паасобных тэрыторый у межах разлеглага Вялікага Княства. Валынь і Кіеўская Русь, а таксама спольшчанае ў значнай меры праз каланізацыю мазавецкаю шляхтай Падляшша, зацікаўленыя ў пашырэнні на іх прывілеяў кароннае шляхты, досыць лёгка паддаліся абяцанням каронных паслоў і сенатару і, насуперак супраціву часткі магнатаў, прынялі адарванне ад Вялікага Княства і інкарпарацыю ў Карону, агаворваючы сабе, у дачыненні да Валыні і Наддняпроўскае Украіны, захаванне афіцыйнае рускае мовы і працяг дзеянасці II Статута Літоўскага (у версіі, якая пазней звалася Статутам Валынскім).

Памежныя землі таксама былі зацікаўленыя ў захаванні лучнасці з тымі, якія ўвайшлі ў склад Кароны, і таму імкну-ліся да уніі. Цікавае свято кідае на гэта ліст літоўскага падскарбія, Нарушэвіча, да Мікалая Радзівіла Рудога, у якім чытаем, што паслам Берасцейскага павету «брацця не казалі вяртацца дадому без якое-колечы уніі, дадаючы, ведама, і тое, што не хочуць разрываць са сваёю браццю валынскімі панамі», і таму — дадае Нарушэвіч — яны «задумалі ада-рвацца ад тae свае няшчаснае бацькаўшчыны». У выніку, аднак, Берасцейская зямля засталася ў Вялікім Княстве, напэўна, і таму яшчэ, што Люблінская унія стварала з інкарпараванымі ў Карону рускімі землямі такую лучнасць, якую берасцейская шляхта признала дастатковую.

Вяртанне паноў-рады і літоўскіх паслоў у Люблін (толькі на пачатку чэрвеня) трэба, аднак, тлумачыць не столькі ціскам на літоўскіх паноў праз інкарпарацыю Валыні і Падляшша (бо тым нават удалося ўстрымаць валынскую шляхту аж да канца траўня ад складання прысягі Кароне, насуперак неаднаразовым ультыматыўным каралеўскім універсалам), колькі націску, які ўчыніла на літоўскіх магнатаў, кіраваных найперш князем Мікалаем Радзівілам Рудым, літоўская і беларуская шляхта. Арганізаваным чынам яна выступіла на з'ездзе ў Вільні, які адбыўся каля 20 сакавіка. Там быў складзены літоўскі контрпраект уніі, проціпастаўлены уніі, прынятай 24 сакавіка каронным соймам *in contumaciam* [пры няяўцы] — пры адсутнасці літоўскіх паслоў і паноў-рады.

Сведчаннем сталае акты ўнасці прадстаўнікоў шляхты Вялікага Княства і іх пазіцыі, якая супярэчыла пазіцыі літоўскіх паноў, служыць вялікі ліст Андрэя Воляна — высланца віленскага ваяводы і літоўскага канцлеру Мікалая Радзівіла Рудога, які прыбыў на сойм пасля ад'езду літвінаў з Любліна, каб высветліць сітуацыю і прадставіць каралю пазіцыю літоўскіх паноў. У лісце з апісаннем сітуацыі, датаваным 31 сакавіка, Волян раіў свайму патрону не вяртаща ў Люблін: «Бо ўжо В[аша] М[іласць] нічога ўсяму не паможаш, не маючи на каго абаперціся. Бо якая вера і сталасць у паспольства, то ўжо В[аша] М[іласць] маеш ласку бачыць»¹⁹¹. І далей: «Калі што добрае ў Уніі застанецца, то нішто іншае, як толькі тое, што канцлер, маршалак і іншыя *dignitates* [годнасці] застануцца. Але як далёка будуць [яны] распасціраць сваю ўладу пры такім адабранні земляў, то ўжо В[аша] М[іласць] маеш ласку бачыць». Як відаць, ізаляцыя літоўскіх паноў прасунулася далёка, бо шляхта («паспольства» — як яе называе Волян) заняла адрознную пазіцыю, выказваючыся за унію.

У выніку 6 чэрвеня аднавіліся перамовы з удзелам літоўскіх паноў, якія ўрэшце прывялі да кампрамісу. Ягоным вынікам была ўхваленая 27 чэрвеня унія.

Акты Люблінскай уніі, складзеныя каронным і літоўскім соймамі 1 ліпеня, і каралём 4 ліпеня, тоесны і напісаныя польску¹⁹², пачыналіся з прыняцця прынцыпу, «што ўжо Каралеўства Польскае, Вялікае Княства Літоўскае ёсць адно не рознае і непадзельнае цела, а таксама не розная, але адна

супольная Рэч Паспалітая, якая сышлася і злілася з дзвюх дзяржаў і народаў у адзін народ і дзяржаву». Тут паўтараўся — часткова даслоўна — тэкст Мельніцкай уніі. Гэтая праграмная заява ішла нашмат далей і абяцала больш, чым вынікала потым з паасобных пастановаў. Падобна, зрешты, было раней у актах Гарадзельская ці Мельніцкае уніі. Адгэтуль істотная выснова, што трэба разглядаць акт у цэлым, а не з боку толькі некаторых пастановаў, асабліва дэкларатыўнага хараکтару.

Акт уніі сцвярджаў, што Вялікае Княства застаецца «прытытуле, годнасцях і ўсіх урадах і годнасці станаў»; гэта падкрэслівала, што ў рамках Рэчы Паспалітай яно захоўвае сваю палітычную асабовасць. Трываласць уніі павінна была забяспечвацца супольным абраннем караля, які адначасова быў вялікім князем літоўскім без асобнага ўзвядзення на трон у Вільні. Таксама ён меўся пацвердзіць адным актам правы абодвух народаў. Нязгоднасць элекцыі з прынцыпам спадкаемства трону, які існаваў дагэтуль на Літве, была ліквідавана праз увядзенне ў тэкст уніі здзейсненага, як мы ведаем, раней адцурання Жыгімонтам Аўгустам сваіх спадчынных правоў на карысць Кароны Каралеўства. Другім асноўным элементам еднасці меліся быць супольныя соймы, скліканыя ў Варшаве (варта тут звярнуць увагу на непасрэдную сувязь столынасці Варшавы, якая якраз пачынала акрэслівацца, з уніяй). Адначасова было агаворана, што не павінны адбывацца асобныя соймы для Кароны і Літвы. На супольным сойме літоўскія саноўнікі, якім гэта належала паводле закону (то бок біскуны, ваяводы і стараста жмудскі, кашталяны і міністры, але ўжо не гаспадарскія маршалкі, князі і паны, што ўваходзілі раней у гаспадарскую раду), меліся ўвайсці паміж каронных саноўнікамі ў сенат, а літоўскія паслы разам з кароннымі — у пасольскую ізбу. Абмежаванне прадстаўніцтва літоўскага магнацтва ўзмацняла значэнне шляхецкіх паслоў, абіраных на нядаўна пакліканых да жыцця павятовых сойміках.

Адасобленасць Вялікага Княства прайвілася ў захаванні асобнае сістэмы літоўскіх цэнтральных пасадаў, асобнага літоўскага войска і скарбу. Як слушна заўважыў Гальцкі, «была створана адна заканадаўчая ўлада — супольны сойм — пры захаванні падвойнае выкананчае ўлады —

асобных пасадаў»¹⁹³. Манета павінна была быць адна, але біць яе належала пасобку ў кожнай дзяржаве пад яе штампам. Літва захавала асобныя прывілеі і ўласную сістэму судовага права, нядаўна кадыфікаваную ў выглядзе II Статута 1566 г. Грамадзянам Кароны было дадзена права набываць маёнткі ў Вялікім Княстве, але адмы слова і падрабязна было агаворана, што на Літву не будуць распасцірацца каронныя канстытуцыі, датычныя egzekusjі dobr, што павінна было залагодзіць літоўскіх магнатаў. На будучыню, аднак, у манархаў было адабрана права раздаваць дзяржаўныя маёнткі.

Юрыдычны лад, сформуляваны ў Любліне, быў рэальнай уній, паколькі яе стварала супольнасць не толькі ўладара, але і сойму. Гэты першапачатковы погляд С. Кутшэбы¹⁹⁴, які, праўда, пазней пачаў заціраць розніцу паміж уній і інкарпарацыяй, кладучы галоўны акцэнт на добраахвотную асіміляцыю Літвы паводле дзяржаўнага ладу, якая ішла праз здабыццё літоўскаю шляхтай прывілеяў шляхты польскае¹⁹⁵, быў блізкі погляду Любаўскага, які называў Люблінскую унію «феадальна-прадстаўнічаю», кладучы акцэнт на супольнасць асноўнай установы — сойму¹⁹⁶. Больш агульна ставіў справу У. Пічэта, разумеючы Рэч Паспалітую пасля 1569 г. як новае дзяржаўнае ўтварэнне феадальна-федэральнага тыпу¹⁹⁷. Ён скрытыкаваў погляды І. Лапо, які падкрэсліваў перадусім асобнасць ладу Вялікага Княства¹⁹⁸. У сваіх наступных працах І. Лапо прадстаўляў Рэч Паспалітую пасля 1569 г. як *Staatenbund* з зачаткамі федэральнай ўлады¹⁹⁹, што адразу спаткала крытыку ў польскай навуцы²⁰⁰, але было развіта ў літоўскай навуцы А. Шапокам, які заняўся ўзаемным стасункам Кароны і Літвы ад 1569 г. аж да канца існавання даўнейшае Рэчы Паспалітай²⁰¹.

У польскай навуцы існаваў вялікі роскід поглядаў, пачынаючы з федэральнай канцепцыі, прадстаўленай Галецкім, паводле якога ў выніку уніі ўзнікла грунтаваная на рэальнай уніі (а значыць, згодна з Кутшэбам) федэральнасць²⁰², якая, аднак, з шматлікіх прычын не была давершана, а ў прыватнасці, не сфармаваўся трэці яе ўдзельнік — Русь²⁰³. У падобным кірунку ішлі развагі С. Закшэўскага, які падкрэсліваў, што Літва, як і Польшча, і пасля 1569 г. заставалася

асобнай дзяржаваю, якая «ўваходзіла ў склад дзяржаўнага саюзу, якім была ў пэўным сэнсе новая Рэч Паспалітая». Ён палемізаваў з М. Бабжынскім, прадстаўніком — яшчэ памяркоўным — унітарнае плыні²⁰⁴. Гэтую плынь, як мы ведаєм, потым прадстаўляў Бальзэр, паводле якога «ад 1569 г. уся польска-літоўская дзяржава — адно цэлае, не дыферэнцыяванае паводле правоў. Літва — толькі адна з частак, якія яе ўтвараюць», падобна як Малая і Вялікая Польшча²⁰⁵. Гэтую думку развіў далей Калянкоўскі, скрытыкаваўшы Люблінскую унію, у якой «на жаль, было скрыўлена старое патрабаванне безумоўнае дзяржаўнае единасці», а з захаваннем частковага адміністрацыйнага дуалізму, «плоду няўдалага кампрамісу з літоўскай магнацкай апазіцыяй, была створана на будучыню крыніца слабасці, [і] уся справа атрымала хараクтар няскончанасці»²⁰⁶. Гэтая канцепцыя давала пра сябе значэньі пазней, хіба як выраз палітычнай настальгіі²⁰⁷, бо з навуковага пункту гледжання трапнасць першапачатковых вызначэнняў Кутшэбы і Пічэты не падлягае для нас сумненню.

Падсумоўваючы, можна сказаць, што Люблінская унія стварыла ў выглядзе шляхецкае Рэчы Паспалітае федэрацыю, складзеную з двух раўнапраўных чальцоў — Кароны і Вялікага Княства. Юрыйчай падставай гэтае федэрацыі была рэальная унія, грунтаваная на супольнасці вяrhoўных уладаў — караля і сойму. Дадамо яшчэ, што супольным было і абранне манарха — інстытут, дзякуючы якому унія мусіла здаваць іспыт пры кожным бескаралеўі. Супольныя інстытуты, хоць і адносна нешматлікія ў парадунні з тымі, якія засталіся асобнымі, мелі, дзякуючы сваёй удзельнай вазе ў палітычным ладзе, вырашальнае значэнне, забяспечваючы спраўнае ў цэлым функцыянованне федэрацыі. Роля супольнага манарха была відавочная, а пра ролю супольнага сойму на сесіі 1652 г. Ежы Асалінскі казаў гэтае: «Рэч Паспалітая... складзеная з такіх шматлікіх народаў, толькі непарушна павагаю да сойму захоўвае сваю *initiatem* [единасць]». Гістарычны парадокс зрабіў так, што сойм, на якім прагучалі гэтыя слова, быў сарваны паслом з Упіты.

У тым выглядзе, які ёй быў нададзены канчаткова ў Любліне, польска-літоўская унія была кампрамісам, які забяспечваў стабільнасць палітычнага саюзу ў інтарэсах абодвух народаў і адначасова гарантаваў унутраную самастой-

насць Вялікага Княства ў рамках шматэтнічнае Рэчы Паспалітае. Выразам гэтае асобнасці поруч з элементамі дзяржайнага ладу, якія прадугледжваліся ў самім дакументе уніі, была практика. Літоўскі бок захаваў пасля 1569 г. асобныя вальныя з’езды, так званыя літоўскія канвакацыі, вельмі жывучыя яшчэ ў сярэдзіне XVII ст., якія былі чымосьці на-кшталт соймаў Вялікага Княства²⁰⁸. У канвакацыях поруч з сенатарамі і пасламі бралі ўдзел і дворскія ўраднікі, князі і паны, што даўней уваходзілі ў гаспадарскую раду, а таксама земскія харужыя. На з’ездах разглядаліся ўнутраныя справы, а ў іх ліку і такія істотныя, як кадыфікацыя права, як публічнага, так і судовага, у выглядзе III Статута Літоўскага 1588 г.²⁰⁹. Ён унармоваў дзяржайны лад і права Вялікага Княства падобным чынам, як і кароннае право, але творча і крытычна, зрэшты, нічога не згадваючи пра пovez'i, якія злучалі Літву з Каронаю. Толькі каралеўскі дэкрэт, які ўводзіў Статут у жыццё, змяшчаў клаўзулу, якая агаворвала, што «*тот Статут новооправленый звязком (и) написом унии ни в чом противен быти иничого ишодити и уближжати не мает*»²¹⁰. З гэтага факту I. Лапо і некаторыя літоўскія гісторыкі рабілі далёкасяжныя высновы пра літоўскі сепаратызм, якія заставаліся ў супяречнасці з tym фактам, што саюз Польшчы з Літвою, нягледзячы на нелады, мацнэў.

У перыяд непасрэдна пасля Люблінскае уніі, асабліва на соймах сямідзесятых гадоў XVI ст., літоўскія паны не ставілі уніі пад сумнёў; затое яны імкнуліся вярнуць сабе страчаныя пазіцыі ў сенаце і кампенсаваць тэртытарыяльныя страты, панесеныя Вялікім Княствам у 1569 г. Так, на элекцыйным сойме 1572 г. літвіны напаміналі аб аддачы Валыні, Украіны і Падляшша, якая адчувалася не толькі як несправядлівасць, але і аслабленне абароннае сілы Вялікага Княства, аб павелічэнні літоўскага прадстаўніцтва ў сенаце праз дапушчэнне князёў і павятовых маршалкаў, аналагічна да гэтак званых меншых кашталянаў у Кароне, нарэшце, аб tym, каб супольныя соймы адбываўся пачародна ў Кароне і на Літве. Справа вяртання Украіны і Падляшша ставілася і ў 1576 г. на сойме ў Торуні перад новым каралём Стэфанам Баторыем. Зноўку яна вярнулася на з’ездзе літоўскіх паноў і шляхты ў Ваўкавыску ў 1577 г. Яшчэ

раней літоўскія станы на з'ездзе ў Мсцібогаве пастанавілі прызнаць Баторыя каралём і выслалі да яго пасольства. Праграма дэлегацыі, у склад якое ўваходзілі і магнаты, і шляхта, імкнулася да захавання уніі з адначасовым узмацненнем у ёй пазіцыі Вялікага Княства як раўнапраўнае складовае часткі Рэчы Паспалітае. У tym жа напрамку імкнуўся акт, складзены Баторыем як адказ на прапанову дэлегацыі 29.VI.1576, дзе кароль, кажучы пра сябе, што быў пакліканы *divina voluntate ad gubernacula communis Respublicae Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae, прызнаваў, што* элекцыя павінна адбыцца *ab utraque nationes scilicet Polona et Lithuania communiter* [з Божай волі да кіравання агульнай дзяржаваю Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага ... ад абодвух народаў, гэта значыць польскага і літоўскага разам] і агаворваў удзел літоўскіх сенатараў сярод сенатараў-рэзідэнтаў²¹¹.

Літоўскім панам і шляхце важна было, каб Вялікае Княства мела роўнае з Каронай становішча ў рамках Рэчы Паспалітае. Адгэтуль, між іншым, патрабаванне, каб кожны трэці сойм адбываўся на тэрыторыі Літвы. Каронная шляхта прымала гэта неахвотна. Пра гэта сведчыць хоць бы верш Вацлава Патоцкага «*Na sejm grodziecki*», дзе чытаем:

«Litwa sejm z Warszawy przeniosła do Grodna,
Gdzie dotąd z wilki dzikie sejmowały świnie,
Trudno też o inakszy dowcip na boćwinie»²¹².

(«Літва сойм з Варшавы перанесла ў Горадню,
Дзе дагэтуль сایмавалі дзікія свіні з вайкамі.
Цяжка знайсці інакшы дамарашчаны досціп».)

Гэтыя і падобныя нелады ці нават канфлікты, якія ўзнікалі час ад часу паміж Каронай і Літвою, імкнуліся не да ліквідацыі уніі, а да абароны інтэрэсаў, правоў і прэстыжу кожнага з бакоў. Так было перадусім у канфлікце, прааналізаваным нядаўна Я. Сэрэдыкам, які ўзнік са спрэчкі паміж кароннымі і літоўскімі пасламі на сойме 1626 г. Гаворка ішла аб прапанове польскіх паслоў зачыніць на час вайны са Швецияй усе порты Рэчы Паспалітае для замежнага гандлю, што павінна было адрезаць шведаў ад паставак правіянту і

схіліць заходнія краіны да пасярэндніцтва, — і на што літвіны не далі згоды. Больш за тое, у наступным годзе вялікі гетман літоўскі Леў Сапега (разам з некалькім іншымі саноўнікамі Вялікага Княства) заключыў замірэнне са Швецыяй. Хоць замірэнне было нядоўгім і дыктавалася крытычным, паводле вялікага гетмана, ваенным становішчам, яно выклікала асу-джэнне з польскага боку як парушэнне прынцыпаў уніі. Па сутнасці — як высноўвае Сэрэдыка, — «гэты літоўскі сепаратызм, які ўжо так далёка прасунуўся, не меў, ясная рэч, на мэце разрыву польска-літоўскай уніі». Нягледзячы на «спрэчкі між сабою, узаемныя прэтэнзіі... па сутнасці, і каронная, і літоўская шляхта лічыла з'яднаную Рэч Паспалітую ідэальнаю мадэллю дзяржавы»²¹³. З гэтаю ацэнкаю варта пагадзіцца, можа, толькі з тою агаворкаю, што тут ішлося не столькі пра сепаратызм (бо сепарацыя — гэта аддзяленне), колькі пра абарону ўласных інтарэсаў і правоў Вялікага Княства. Праўда, трэба памятаць, што шпаркі працэс культурнай паланізацыі вышэйшых слоў на Літве звязваў яе з Каронаю, хоць і захоўваў надалей жывое пачуццё асобнасці Вялікага Княства, зрешты, тыповое для феадалізму²¹⁴.

Люблінская унія была перадусім уніяй шляхецкага стану абедзвюх дзяржаваў. У гэтым можна бачыць реалізацыю польскай праграмы, якая — як мы ведаем — ад віленскай уніі 1401 г. няспрынна імкнулася абароніці дзяржаўны саюз на базе згоды палітычна актыўным фактарам было выключна магнацтва, гэтыя спробы не ўдаваліся, бо яго інтарэсы патрабавалі захавання асобнасці Літвы. Калі на палітычную арэну выйшла шляхта, сітуацыя змянілася прынцыпова. З гэтага факта вынікалі пэўныя наступствы, на якія звязрнуў увагу найвыдатнейшы ўкраінскі гісторык Міхайла Грушэўскі: сутнасць змагання за унію ён бачыў у tym, што «шляхта Вялікага Княства Літоўскага, жадаючы пашырыць свае класавыя прывілеі да памераў польскай шляхты, імкнулася да як найцяжнейшага паяднання з Польшчаю, падаючы ў гэтым руку польскім палітыкам. Класавыя інтарэсы пераважалі над па-літычнымі і нацыянальнымі антаганізмамі... бо ў пункце гэтых інтарэсаў не было розніцы паміж шляхцічам-русінам і палякам»²¹⁵.

Люблінскай унія была выдатнаю дзеяй: бо на два вякі яна акрэсліла далейшую гісторыю сярдне-ўсходняй Еўропы. Яна пераканаўча засведчыла прыцягальнасць польскай палітычна-культурнай мадэлі для літоўскай і рускай шляхты. У яе рэалізацыі вялікую ролю адыграў Жыгімонт Аўгуст, якому ўдалося рэалістычна ацаніць існуючу ситуацыю, сістэму сіл і, стрымліваючы крайнія тэндэнцыі, праводзіць у жыщё тое, што адпавядала супольнаму трываламу інтэрэсу шляхты абедзвюх краін. Пісалася, і, мабыць, слушна, што тэрытарыяльная экспансія Польшчы прагрэсавала паралельна з развіццём шляхецкіх свабод, пры мінімальнай сілавой падтрымцы. Напачатку ў гэтym быў моц, але ў далейшым — і слабасць федэрациі, абмежаванае толькі шляхтаю.

Польшчы Люблінская унія прынесла адны наступствы, Літве і рускім землям — другія. Недакладна казаць, быццам толькі Польшча чэрпала карысць з такога стану рэчаў; гэтак-сама няслушны і адваротны погляд, быццам з прасоўвання на Ўсход яна панесла ў гісторычным маштабе адны страты. Падлік выгодаў і стратаў вымагаў бы, зрэшты, дакладнага іх вызначэння на рахунку кожнага з бакоў. Можна сказаць, што палітычная сістэма, створаная ў 1569 г. на землях над Дняпром, Нёманам і Віслаю, мела свае плюсы і мінусы для ўсіх зацікаўленых народаў.

Унія, як хутка выявілася, не паслабіла ў значнай меры пазіцыяў магнацтва на Літве і Русі. Наадварот, яна стварыла (між іншым праз інкарпацыю Валыні і Наддняпроўя) грунт для ўмацавання і кароннага магнацтва. Адмоўныя наступствы гэтага, звязаныя з рэгрэсам грамадскага ладу і аслабленнем дзяржаўнае арганізацыі Польшчы, досыць вядомыя, каб шырока разглядаць іх тут.

Далей, інкарпацыя паўднёва-рускіх земляў і рэальнаяя унія з Літвою ўцягнулі Польшчу ў працяглы і знясільваючыя войны з Расіяй, а таксама стварылі разнастайныя канфліктныя ситуацыі з Туреччынай (выбар турецкага ленніка ў асобе Стэфана Баторыя толькі ненадоўга нейтралізаваў гэтыя адмоўныя наступствы). Дзяржаву аслаблялі і ўнутраныя канфлікты ў выглядзе казацкіх паўстанняў, якія паўтараліся з канца XVI ст. У 1648 г. яны перараставі ў польска-ўкраінскую вайну; яна стала зыходным пунктам палітычных паразаў у сярэдзіне XVII ст., якія прадвызначылі надлом магутнасці Рэчы Паспалітае. Гледзячы з перспектывы другое паловы XX ст.,

можна сказаць найагульней, што шматвяковыя намаганні экспансіі Польшчы на ўсходнія землі скончыліся — агулам кажучы — няўдачаю. У іх выніку былі змарнаваны вялізныя капіталы людской энергіі, прадпрымальнасці, палітычнай актыўнасці, якія, будучы скіраванымі ў напрамку інтэнсіфікацыі ўнутранага жыцця Польшчы або выкарыстання Трыццацігадовай вайны для вяртання Сілезіі, маглі бы — калі разваражаць у катэгорыях гіпатэтычных магчымасцяў — даць больш пазітыўныя ўздзеянні для будучыні народу.

Але такая выключна адмоўная ацэнка была бы аднабакова. Сужыщё Польшчы з Літвой і Расіяй, а цераз тую апошнюю з татарска-турэцкім Усходам шмат у чым узбагаціла польскую культуру, пашырыла яе далегляды, а культурная асіміляцыя, якая прывяла да польскасці шматлікую ўкраінскую, беларускую і літоўскую шляхту, узбагаціла мнóstvam талентаў народ, у які яны ўвайшлі паводле свайго вольнага выбару.

З другога боку, узаемныя, шматбаковыя культурныя пoveязі ўзбагачалі не толькі літоўскую, украінскую і беларускую культуру, але і жыватворна ўплывалі на развіццё польскасрасійскіх культурных стасункаў з карысцю для абодвух бакоў. Польшча была тут нагуральным пасярэднікам для перанязця Расіяй элементаў заходненеўрапейскай культуры аж да XVIIІ ст.

Страна ў выніку асіміляцыі вышэйшых грамадскіх слоў мела несумненна адмоўныя наступствы для народаў Літвы і заходняй Русі, пазбаўляючы іх натуральных у тыя часы правадыроў. Аднак, з другога боку, няма падставаў меркаваць, што ў выпадку іншага вырашэння гэтых слоў захаваліся бы, не падпаўшы пад германізацыю (у выпадку этнографічнае Літвы) або асіміляцыю Маскоўскаю Руссю.

Унія, справа шляхты дзвюх дзяржаваў і трох (у сучасным разуменні) народаў, захоўвалася патуль, пакуль клас, які прывёў да яе, стаяў ля стырна ўлады ў Рэчы Паспалітай.

Польска-літоўская унія на фоне феадальнага ёўрапейскага федэралізму

Польска-літоўская унія адыграла нязмерна істотную ролю ў гісторыі сярэдненеўрапейскай Еўропы, адгэтуль высокі

ранг, які ёй надавалі гісторыкі. Так, Галецкі, праводзячы паралелі ў рэфераце «*Unia Polski z Litwą a Unia kalmarska*», сцвердзіў, што «унія (польска-літоўская), з'ява сапраўды выключная, знаходзіць мала аналагаў у гісторыі іншых саюзаў паміж рознымі дзяржавамі і народамі»²¹⁶. Нават само заключэнне уніі няраз здаецца гісторыкам нечым выключным у гісторыі сучаснай Еўропы. У апошнім сінтэзе гісторыі Літвы мы чытаем пра тое, як «пачаў выспяваць незвычайна просты і разам з тым геніяльны... праект уніі Літвы з Польшчай»²¹⁷. Аднак гэта быў гістарычны перыяд, калі саюзы, грунтаваныя на дынастычных паязнях (а такім саюзам была польска-літоўская унія да 1569 г.) былі ў парадку рэчаў. Пра асобнасць польска-літоўскага уніі можна, на нашу думку, казаць не з 1385 г., а з 1569 г., калі ў ёй адлюстраваліся рысы ладу шляхецкае Рэчы Паспалітае, якая складала хутчэй выключэнне ў абсалютысцкай ці на дарозе да абсалютызму Еўропе. Аднак калі ідзецца пра ранейшыя часы, то досыць прыгадаць ролю, якую шлюбы і завязаныя з іх прычыны уніі ці інкарпарацыі адыгралі ў фармаванні каралеўстваў Іспаніі і Францыі. Класічнаю у гэтым сэнсе была палітыка Габсбургаў, што — як вядома — знайшло нават выраз у папулярным лацінскім вершы:

«Bella gerant alii,
Tu, fēlix Austria, nube.
Namque Mars aliis,
Dat tibi regna Venus»

(Іншыя йдуть на вайну
Ты, Аўстрыя, ладзіш вяселлі.
Іншым уладу дае Марс,
А Венера – табе)

Таму мы канстатуем дзейнасць старых чыннікаў, якія спрыялі фармаванню складаных, шматскладовых манархій ў тагачаснай Еўропе, асабліва цэнтральнай і паўночнай. Тоэ, што дагэтуль не праведзена паглыбленага паралінгвага аналізу формаў паязняў паводле дзяржаўнага ладу паміж дзяржавамі, паяднанымі ў Еўропе позняга Сярэднявечча і

Новага часу, — несумненны недагляд дагэтуляшняе навукі. Леннымі стасункамі абмежаваўся, згодна з тытулам сваёй працы, Я. Мітайс, які не кранаў проблематыкі часоў, калі фармавалася паняцце *Corona Regini*²¹⁸, а амерыканскі гісторык Р. А. Кан, узняўшы нядайна тэму «*Federalism and the federal state in history*», хоць дактрынальна і ўзыходзіў да Бартолюса дэ Саксафэрата і Жана Бадэна, разгледзеў гэтую проблему, пачынаючы ад узнікнення федэрациі Злучаных Штатаў Паўночнае Амерыкі да нашых часоў²¹⁹. Такім чынам, надалей застаецца лакуна²²⁰, якую належала б запоўніць.

У польскай літаратуры прадметам паразаўнальнага аналізу стала толькі Кальмарская унія, якая дала багата матэрыялу, што паказаў як пэўныя аналогіі, так і адрозненні ў гісторыі заключаных амаль адначасова (1385 і 1397) польска-літоўскага саюзу і уніі скандынаўскіх краін²²¹. Асабліва яскрава відаць падабенствы ў вырашальнай ролі, якую адыгрывалі магнаты на паасобных этапах уніі і ў частых сутыкненнях інтарэсай паміж імі і манархамі²²². Акрамя таго, абедзве уніі былі заключаны ў сітуацыі знешняе пагрозы. Як сцвярджае, фармулюючы гэта монакаўзальным чынам, К. Гурскі, «польска-літоўская унія была заключана дзеля процістаяння ваеннай моцы Крыжацкага Ордэна, Кальмарская унія — дзеля абароны супроты Ганзы»²²³. Калі ж, аднак, польска-літоўская унія ў XVI ст. узмацнілася, Кальмарская унія распалася на пачатку дваццатых гадоў гэтага стагоддзя. Палітыка рэпресіяў, якую павёў кароль Даніі Хрысціян II у дачыненні да шведаў (гэта значыць стакгольмская крыавая лазня ў лістападзе 1520 г.), аказалася захадам, згубным для уніі. Нашмат лепшыя вынікі прынесла палітыка злагоджвання супяречнасцяў, ведзеная абодвум Жыгімонтамі, якія былі «тубыльцамі» (кажучы па-сучаснаму) Вялікага Княства. Хрысціян II ж быў чужынцам, які намагаўся грубай сілай схіліць да паслушнства краіну, якая залежала ад яго толькі фармальна²²⁴.

У адрозненне ад польска-літоўскай уніі, дзе крэўскі акт прадугледжваў, як мы ведаем, далучэнне Літвы да Кароны Каралеўства Польскага, Кальмарская унія прадугледжвалароўнасць усіх трох дзяржаваў, якія яе складалі. Калі ж, аднак, на практицы развіццё падзеяў над Віслай і Нёманам пайшло ў напрамку раўнапраўнасці абедзвюх дзяржаваў, то

ў скандынаўскім коле наймацнейшая дацкая шляхта зрабіла спробу медыятызаваць Швецыю і Нарвегію пад фармальнаю шыльдаю роўнасці. В йнікам гэтага быў супраціў местаў і вольных сялян у Швецыі, што стварыла для шведскага сепаратысцкага руху моцную грамадскую базу і забяспечыла яго поспех²²⁵. У Вялікім Княстве ж па-сепаратысцку настроеныя магнаты не здабылі сабе шырэйшае падтрымкі. Гэтыя істотныя адрозненні ў рэшце рэшт і прадвызначылі крах Кальмарскай уніі і поспех уніі польска-літоўскай.

У аспектце, які нас тут цікавіць, застаўца недаследаванымі прычынамі няўдалых спробаў юрыдычна-палітычнае сувязі Польшчы з краінамі дунайскага басейна. Польска-вугорская унія, завязаная ў 1370 г., якую працягвалі Ягелоны ў выглядзе персанальнай уніі Уладыслава Ягелончыка, а потым дынастычнае повязі цераз Уладыслава — *rex bene*, які з чэшскага трону перасёў у 1490 г. на вугорскі, — ніколі не мела вырашальнае падтрымкі ў польскай палітыцы. Пагэнцыйная магчымасці ягелонскае уніі ў дунайскім басейне выявілі савецкія гісторыкі ў сваёй спробе сінтэзу гісторыі Польшчы²²⁶, але ў польскай навуцы ім пераважна не прыпісвалася колькі-небудзь істотнага значэння. Параўнанне павучальнае: поспех на поўначы, няўдача (папярэджаная невялікім увогуле зацікаўленнем) на поўдні, якая адчыніла дарогу для стварэння шматэтнічнае манархіі Габсбургau. Гэта, на маю думку, патрабуе і паглыбленай даследчыцкай інтэрпрэтацыі, і ўліку — шырэйшага, чым дагэтуль — існуючых сістэм грамадскіх стасункаў²²⁷. Пытанне гэтае tym цікавейшае, што ў Польшчы і ў Вугоршчыне традыцыйная прыязнь, якая лучыла абедзве краіны, а таксама аналогіі ў дзяржаўным ладзе — дамінуючая роля шляхты, шырокі абсяг яе свабод і правоў, — здавалася б, павінны быті хутчэй спрэяць трываламу збліжэнню. Аднак, спробы уніі на поўдні сарваліся, а традыцыйная польска-літоўскіх стасункаў у XIII–XIV ст., няраз варожых, нашмат большая адрозненні ў дзяржаўным ладзе (пазіцыя баярства да шасцідзесятых гадоў XVI ст. істотна адрознівалася ад становішча польскага шляхты) не толькі не ўмацоўвалі існуючыя сепаратысцкія тэндэнцыі, але, наадварот, пераадольваючы іх, даводзілі да трывалай сапраўднай уніі.

Аналіз няўдачы Польшчы над Дунаем і, з другога боку, вызначэнне прычын доўгатрываласці саюзу Аўстрый, Чэхіі і

Вугоршчыны пад скіпетрам Габсбургаў маглі б кінуць дадатковае свято і на некаторыя аспекты польска-літоўскае уніі²²⁸.

Агульна можна сказаць, што персанальныя уніі і інкарпацыі былі ўласцівыя дзяржаўным сістэмам, дзе ў Сярэднявеччы пераважаў патрыманіяльны элемент, а ў новыя часы — дынастычны абсалютызм, а рэальнія уніі былі творам дзяржаваў, дзе канцепцыя дзяржаўнае ўлады аддзялілася ад асобы ўладара. Тому, між іншым, да рэальнае уніі дайшло тады, калі на Літве прадстаўніком дзяржаўнае суверэннасці выступіў вальны сойм (а не толькі паны-рада з выражана падкрэсленымі рысамі гаспарадскае рады), ведучы перамовы з польскім соймам як выказнікам волі *Corona Regni*. Абагульняючы гістарычныя досведы феадальнай Еўропы, можна назваць некалькі элементаў, якія спрыялі уніям ці інкарпацыям:

1) Супольная знадворная небяспека, якая ў ablічы захопніцкага Крыжацкага Ордэна легла ў падваліны польска-літоўскае уніі, а ў выглядзе пагрозы з боку Турэччыны спрыяла ўмацаванню повязя ў паміж краінамі ў дунайскім басейне. Было б, аднак, няслушна абмяжоўвацца тут толькі пытаннем абароны. Інтарэсы рэканкісты ляжалі ў падвалінах уніі Леона, Кастыліі і Арагона, а ў выпадку Літвы патрэбы абароны здабытых ужо рускіх абліччыў, а потым Інфлянтаў, таксама спрыялі ўтварэнню і ўмацаванню уніі.

2) Развіццё далёкасся жнага абмену, але яшчэ без сфермаваных нацыянальных рынкаў. У гэтых умовах гандлёвый связі, што выходзілі па-за дзяржаўныя тэрыторыі, спрыялі фармаванню палітычных саюзаў у рэгіянальным маштабе, такім, як Пірэнейскі паўвостраў, Скандынавія, дунайскі рэгіён і паўднёва-балтыйскі басейн, хоць ім цяжка прыпісваць вырашальную ролю. У уніі Польшчы з Літвою варты падкрэсліць сувязі, якія злучалі Літву з Гданьскам і Познанню²²⁹, а на поўначы з Рыгай, што адыграла важную ролю ў далучэнні Інфлянтаў да Рэчы Паспалітае, адаптаваўшы ўнію.

3) За унію маглі прамаўляць таксама — хоць, як мы бачылі, не заўсёды так бывала — інтарэсы шляхты, зацікаўленай у паяднанні дзвюх ці больш дзяржаваў дзеля таго, каб атрымалі новыя прывілеі або гарантаваць сабе ўжо існуючыя. Супольнасць інтарэсаў шляхты, не падарваная яшчэ нацыянализмам — прадуктам нацыянальнае свядомасці Новага часу, з

тыповай для гэтых часоў адсутнасцю націску ў кірунку асіміляцыі (што заўсёды палягчала яе і ў канчатковым рахунку прыспешвала), — вяла ў канкрэтных умовах да ўзнікнення «шляхецкага народа», які ахопліваў ці то шляхту ўсіх земляў Рэчы Паспалітая з польскім культурным характарам, ці то вугорскую шляхту, утвораную ў выніку мадзьярызацыі пануючых класаў усіх народаў, якія складалі Карону св. Стэфана²³⁰.

4) Абмежаванне уніі толькі пануючымі класамі, абмінаючы народныя масы, асабліва сялянства, што прадвызначыла гісторычную нетрываласць уніі, якія паўзінкалі на пераломе Сярэднявечча і Новага часу. Большасць з іх зазнала расклад па меры фармавання сучасных народаў, кожны з якіх ставіў перад сабой катэгарычны імператыв у валодання ўласнай дзяржаваю²³¹. Формы, атрыманыя ў спадчыну з папярэдняй эпохі, такія, як манархія Габсбургай, не здолелі ў цэлым устояць супраць гэтага націску.

Палітычныя канцепцыі, якія панавалі ў той час, былі іншыя, чым цяпер. Таму, сцвярджаючы, што формы дзяржавыне сувязі, выразам якіх — зусім не выключным, хоць і вельмі індывидуалізаваным — была польска-літоўская унія, перажылі сябе, трэба адначасова высцерагацца праектыя ў сучаснасці ў мінуўшчыну. Пры любых ацэнках гісторычнае ролі гэтае уніі, да якой гісторычная навука будзе шматкроць вяртадца, гэта варта заўсёды мець на ўвазе.

---

¹ А прача гісторыяграфіі пяці непасрэдна зацікаўленых народаў, гісторыя Літвы, асабліва польска-літоўская уніі, была і застаецца предметам сталае ўвагі нямецкай гісторыяграфіі.

² Уласна, ужо ў 1862 г. орган маркграфа Веляпольскага *«Dziennik Powiatowy»* ацэніваў унію з Літвою як падставу няшчасцяў і заняпаду Польшчы. У той час гэта спалучалася са згодніцкай палітыкай у дачыненні да царызму і прыняццём пазіцыі Пецярбурга ў дачыненні да так званых забраных земляў.

³ У працы *«Miedzy Wschodem a Zachodem»* (с. 41), апубліканай канспірацыйна ў 1942 г. пад псеўданімам Юзэфа Кшэменя. На вокладцы, каб падмануць акупантам, фігуруе дата «1939». Пазнаёміца з гэтаю працай і ідэнтыфікаваць яе аўтара мне ўдалося дзякуючы прафесару А. Гейштару.

⁴ Параўн. J. Adamus. O syntezach historycznych Szuskiego

//*Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby*, II, Kraków, 1938, s. 1–28.

⁵ M. Bobrzyński. *Dzieje Polski w zarysie*, wyd. 4, Warszawa, 1927, I, s. 209–213 § II, s. 79.

⁶ J. Lelewel. *Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Lublinie 1569 zawartej*, Paryż, 1839. Ён ацэньваў унію як «вялікую справу з'яднання польскага і літоўска-рускага народаў» (с. 265).

⁷ B. Limanowski. *Studwudziesiętnia walka narodu polskiego o niepodległość*, Kraków, 1916. Перад абліччам нацыянальнага адраджэння ў Еўропе падчас I сусветнай вайны аўтар пытаецца: «Ці ж павінна Рэч Паспалітая... ці ж павінны яе народы — польскі, літоўскі і рускі — забыць пра свае належныя і до бра заслужаныя правы?» (с. 430).

⁸ L. Wasilewski. *Litwa i Białoruś. Zarys historyczno-polityczny stosunków narodowościowych*, wyd. 1, Kraków, 1912; wyd. 3, Warszawa–Kraków, 1925.

⁹ O. Balzer. *Tradycja dziedzowa unii polsko-litewskiej*, Lwów–Warszawa, 1919, s. 3–24.

¹⁰ Krzewski [S. Zakrzewski]. *Zasady federacji w polskiej polityce kresowej* // *Problemy polskiej polityki kresowej*, I, Kraków, 1920, s. 8.

¹¹ Там сама, s. 15.

¹² Перадрук з S. Zakrzewski. *Zagadnienia historyczne*, II, Lwów, 1936, s. 229.

¹³ J. Piłsudzki. *Pisma zbiorowe*, VI, Warszawa, 1937, s. 12 (інтэрв'ю з рэдактаром «*Kuriera Polskiego*» ад 6.I.1923), расцэньвае як хлуснину пашыраную думку «пра гвалтоўнае жаданне [ім] федэрацийных стасункоў у новай польскай дзяржаве».

¹⁴ W. Konopczyński. O idei Jagiellońskiej // *Umarli mówią*, Poznań, 1929, s. 75–86; ён жа. *Dzieje Polski nowożytnej*, I: 1506–1648, Warszawa, 1936, s. 405, дзе гаворыцца пра «федэрацийны ідэал, варожы нацыянальнаму прынцыпу і цэнтралізму» і пра Ягелонскую ідэю, якая «спалучалася з прынцыпам дэцэнтралізацыі і нядужасцю цэнтральнага прадстаўніцтва».

¹⁵ У гэтай плыні ў перыяд, які нас тут цікавіць, належала б змясціць Л. Калянкоўская, які выклала разгорнутую сістэму сваіх поглядаў у кнізе «*Polska Jagiellonów*», Lwów, 1936.

¹⁶ O. Halecki. *Dzieje unii jagiellońskiej*, I, Kraków, 1919, Вступ, s. XI.

¹⁷ O. Halecki. Idea Jagiellońska // *KN*, LI (1937), № 1–2, s. 1–27. Гэта праца змяшчала палеміку з поглядамі школы «маналітнае дзяржавы» і прадстаўляла ў абагульненым выглядзе сістэму поглядаў аўтара. Сваё гісторычнае «вызнанне веры» О. Галецкі змясціў у сінтэтычнай працы: «*Polska w dobie Jagiellonów*» // *Polska*, яе дзеje і kultura, I, Warszawa, 1930, s. 193–368, дзе, кажучы пра польскі літоўскую унію, акцэнтаваў «справу культурнай і рэлігійнай асіміляцыі, якая патрабавала найболей часу і канчаткова здзейснілася

толькі ў жыгімантавскія часы» (с. 193). Праз колькі гадоў у рэфераце «*Dzieje unii kościelnej w Wielkim Księstwie Litewskim (do r. 1596)*» ён ацаніў Берасцейскую унію як «дапаўненнную пасля Любліна... палітычную унію» (Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie, I, Lwów, 1935, s. 318).

¹⁸ Między Wschodem a Zachodem, s. 41: «I як даўней... так і цяпер паміж формамі зношняе дзеянасці і ідэйна-грамадскімі стасункамі ўнутры Польшчы існуе сувязь. Унітарызм адпавядае інтарэсам вялікай замельнай уласнасці і ідэалогіі нацыяналізму; федэралізм жа звязаны з памкненнемі народных, сялянскіх і рабочых слоёў і праграмамі, якія будуюцца імі ці для іх».

¹⁹ K. Grzybowski. Dziejów Polski blaski i cienie (dyskusja końcowa), Warszawa, 1969, s. 352. Да гэтага К. Гжыбоўскі вярнуўся ў кнізе: Rzeczy dalekie a bliskie. Rozmyślania o historii Polski, Warszawa, 1969, s. 127.

²⁰ Między Wschodem a Zachodem, s. 34–36, 40.

²¹ Што да правіцы, дык гэтая рэвізія лягчэй далася некаторым дзясячам ліберальнага крыла эндыцы, у прынцыпе, варожым да ідэяў федэралізму. С. Грабскі (S. Grabski. Na nowej drodze dziejowej, Warszawa, 1946) так пісаў адразу пасля вайны: «...[Тыя, хто] у страце наших усходніх ваяводстваў бачаць толькі вынік ваеннае буры, роўняць прынцыпу вую памылку ў сваім мысленні. Насамрэч пад напорам ваеннае навальніцы толькі канчаткова абрыйнуўся гмах польскалітоўска-беларуска-ўкраінскае Рэчы Паспалітае, гмах, сцены якога ўсе больш курчыліся і падваліны слаблі яшчэ ад казацкіх войнаў, цягам трох апошніх стагоддзяў».

²² J. I. Kraszewski. Litwa. Starożytnie dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje..., II, Warszawa, 1850, s. VII.

²³ H. Łowmiański. Uwagi w sprawie podłożu społecznego i gospodarczego unii Jagiellońskiej // Księga pamiątkowa ku uczczeniu 400-lecia rocznicy wydania I Statutu litewskiego, Wilno, 1935, s. 214–326.

²⁴ З найноўшых прац тут трэба называць: The Problem of Unity in the Polish-Lithuanian State by O.P. Backus, comments by O. Halecki and J. Jakštas and Reply //Slavic Review, XXII (1963), № 3, s. 411–455 і Shigeto Tōriyama. A Short history of Polish-Lithuanian Unions (down to the Union of Mielnik), друкавалася па-японску ў: Slavic Studies. Journal of the Slavic Institute of Hokkaido University, X, Sapporo, 1966, p. 1–26. Я карыстаўся тэкстам, размножаным у англійскім перакладзе Гіраюкі Дэкарара Універсітэце Канзас-Сіці пад кіраўніцтвам праф. О. П. Бакуса. Японскі аўтар шукае ў польска-літоўскай уніі карані федэралізму, які праляўляўся пачародна ў даўнейшай Рэчы Паспалітай, аўстра-вугорскай манархіі, нарэшце, у сучаснасці Сярэдній і Ўсходній Еўропы.

²⁵ О. Галецкі (папярэдняя заўвага) у сваім каментары падкрэслівае, што гісторыя польска-літоўскае уніі — скарбонка ведаў для даследавання праблематыкі федэралізму (с. 433). Аднак ён заходзіць лішне далёка ў напрамку прэзэнтызму, калі прадстаўляе даўнейшую Рэч Паспаліту юк *Commonwealth of Nations* (с. 440) ці бачыць у ёй прататып Лігі Нацыяў, а потым ААН, чым папракае яго О.П. Бакус (с. 446).

²⁶ Пытанне колькасці літоўскага этнічнага элемента ў Вялікім Княстве Літоўскім даследаваў Якубowski (J. Jakubowski. *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią lubelską*, Warszawa, 1912). Згодна з ім літвіны складалі ў сярэдзіне XVI ст. каля паловы насельніцтва. Гэтую пазіцыю, якая была рэакцыяй на мэркаванні даўнейшае расійскае гісторыяграфіі, што часта мінімізавала ролю літоўскага элемента, скрытыкаваў Г. Лаўмянскі (*Uwagi*, с. 245). На думку Лаўмянскага, «на пачатку XV ст. літоўскае насельніцтва складала не больш за 20% агульнага ліку, але літоўскае рыцарства павінна было складаць звыш 60% агульнага ліку абавязаных да коннай вайскоўской службы (тамсама, с. 247). Яшчэ далей пайшло ў літоўскі гісторык А. Віскант, прымаючы лічбу 10% літвінаў у Вялікім Княстве на мяжы XIV і XV ст. (*Wielki książę litewski Witold a unia horodelska*, AW, VII (1930), № 3–4, с. 470).

²⁷ H. Łowmiański. *Uwagi*, s. 253, 265, 316 і сінтэтычнае падсумаванне на с. 323, дзе мы чытаем: «…захопы на ўсходзе складалі, байдай што, галоўную крыніцу існавання літоўскага баярства… Пасля пары вякоў росквіту гэтая экспансія з хвілінай смерці Альгерда хутка спынілася. Гэта было натуральным наступствам дыспрапорцыі паміж абмежаванымі сіламі Літвы і агромністасцю паўднёвых перад ёю задачаў. Літоўскі элемент расцягнуўся па вялізных прасторах, асіміляваўся чужым асяроддзем… гэты момант [крызісу] намагаўся скарыстаць у сваіх мэтах Крыжацкі Орден, у чыйм інтарэсе ляжал апошняя ліквідацыя дзяржавы Гедымінавічаў. У гэтих умовах унія была для Літвы… апошнім надзеям».

Аднак, з другога боку, трэба памятаць, што далучэнне шмат якіх рускіх земляў да Вялікага Княства Літоўскага адбывалася са згоды рускіх баяраў, а нават і князёў. На гэта ўжо даўно звярнуў увагу Ф. Энгельс, а ў расійскай літаратуре Ф. Леантович (Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории литовского государства, Петербург, 1894, с. 14). Падкрэсліваючы, што этнічная літоўская тэрыторыя складала каля 1/10 тэрыторыі Вялікага Княства, Леантович адзначаў дыспрапорцыю сіл літвінаў і русінаў пры дапушченні, што панаванне першых асноўвалася толькі на сіле. Ён выступаў супраць тэорыі захопу Русі Літвою, фармулюючы тэзу пра добраахвотны саюз, а потым падпарядкованне рускіх княстваў літоўскім уладарам (с. 19–30), якія, ахуўваючы «старыну», адначасова вызвалілі іх ад ярма татарскіх ханаў. Гэты

погляд сёння вельмі шырокая распаўсюджана. Вось яшчэ адна прычына, чаму антаганізм Літва — Русь нельга трактаваць як абсалютны, вызначальны для усяе лініі паводзін пануючае літоўскае вярхушкі.

На інтэрферэнцыю этнографічных і палітычных паняццяў, а сасліва на то, што тэрмін «Літва» азначаў як літоўскія, так і рускія тэрыторыі Літвы ў вузькім сэнсе (без ашараў, якія называюцца Руссія), звяртае ўвагу Г. Яблоновскі (H. Jabłonowski. Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politische Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im 15 Jh., выд. 1, 1955; выд. 2, Leiden 1961). Параўн. крытыку М. Ючаса (M. Jučas) у Lietuvos Mokslo Akademijos Darbai, Seria A, I, 4, 1958, s. 129–134 (рэзюмэ па-расійску), якая ідзе занадта далёка, ідэнтыфікуючи паняцце «Літва» з нацыянальнай літоўскай тэрыторыяй, значна меншай па памерах.

²⁸ Параўн. заўвагі 103 і 106.

²⁹ Л. Черепнин, Русские феодальные архивы XIV–XV веков, ч. I, Москва–Ленинград, 1948, с. 50. Тэкст гэтае дамовы, захаваны ў рэгесце (скароце) у волісе актаў Пасольскага Прыйказу, пра змест дакумента паведамляе так: «Грамота великого князя Дмитрея Ивановича и великой княгини Улианы Ольгердовны, докончание о женитьбе великого князя Ягайлы Ольгердовна, женитися ему у великого князя Дмитрея Ивановича на дочери и великому князю Ягайлы быти в их воле и креститися в православную веру и крещество свое объявити во все люди».

Гэты невядомы рэгест кідае новае святло на падзеі, якія папярэдні чалі Крэўскаму акту.

³⁰ Як падкрэслівае Г. Лаўмянскі (Łowmiański. Uwagi, s. 244): «Паноўна была этнічна літоўская група, і яе належыць ідэнтыфікаваць з дзяржаваю; у яе руках знаходзілася стырно палітыкі, а яе інтарэс быў для кірунку палітыкі вызначальны».

Сістэму нацыянальных стасункаў у Вялікім Княстве, разглядаючы яе найперш у аспекте спаборніцтва Вільні з Москвой за заходнірускія землі як асноўны матыў саюзу Літвы з Польшчай за панавання Ягайлы прымалі Г. Пашкевіч (H. Paszkiewicz. The Origin of Russia, London, 1954, cap. X: Polish-Lithuanian Union, p. 233–254).

³¹ KDKW, I, s. 13.

³² J. Ochmański. Historia Litwy, Wrocław, 1967, s. 61.

³³ У заходній літаратуры гэтым пытаннем займаўся R. Schmittlein. Facteurs politiques et sociaux dans l’evangelisation de la Lithuanie // Festgabe Joseph Lortz, Baden-Baden 1958, s. 34.

³⁴ Akta Unii, № 1, s. 2.

³⁵ A. Lewicki. Powstanie Świdrygielły // RAU, XXIX (1892); ён жа. Nieco o unii Litwy z Koroną, Kraków, 1893 (адбітак з «Przeglądu

Polskiego, лістапад 1893), с. 48; ён жа. Kiedy Witold został wielkim księciem Litwy // KN, VIII (1894); ён жа. Über das staatrechtliche Verhältniss Litauen zu Polen unter Jagieło und Witold // Altpreuussische Monatschrift, XXX, а 1–2, с. 1–94.

³⁶ М. Любавский. Очерк истории литовско-русского государства до люблинской унии включительно, Москва, 1910, с. 43: «Уния 1385–1386 г. была... инкорпорацией великого княжества в королевство польское». Падобныя пазіцыі занялі і аўтары калектывай «Істории Польши», выдадзенай Інстытутам Славяназнаўства Акадэміі Навук СССР, I, Москва, 1954, с. 120.

³⁷ S. Kutrzeba. Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku, Kraków, 1914, с. 479–481.

³⁸ O. Balżer. Unia horodelska, Kraków, 1913, с. 3–7; ён жа. Tradycja dziejowa, с. 6–7; ён жа. Stosunek Litwy do Polski // Pisma pośmiertne, III, Lwów, 1937, с. 252–265.

³⁹ PH, XXI (1917–1918), с. 1–77.

⁴⁰ L. Kołankowski. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów, I, Warszawa, 1930, с. 34 і ён жа. Polska Jagiellonów, Lwów, 1936, с. 2–5. Пачалася дыскусія значна раней. Распачаў яе Л. Калянкоўскі артыкулам «W pięćsetlecie Horodła» // Świat Słowiański, 1913 і адбітак, а ў палеміку з ім уступіў О. Галецкі ў 1917 г. (параўн. заўвагу 39).

⁴¹ Pamiętnik VI Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 1935, I–II (рэфераты і дыскусіі), Lwów, 1935–1936, асабліва О. Halecki. Przegląd badań nad dziejami Litwy 1385–1569; R. Mienicki. Przegląd badań nad dziejami Litwy 1569–1596; S. Kutrzeba. Charakter prawnego związku Litwy z Polską (1385–1569); J. Adamus. O prawno-państwowym stosunku Litwy do Polski; W. Hryszkiewicz. Rola ziem białoruskich w uniach polsko-litewskich i інш.

⁴² J. Adamus. Państwo litewskie w latach 1386–1389 // Księga Pamiątkowa ku uroczemu 400-lecia rocznicy wydania I Statutu Litewskiego, Wilno, 1935, с. 15–79 (адбітак 1933 г.)

⁴³ A. Vetulani. Lenno pruskie od traktatu Krakowskiego do śmierci księcia Albrechta 1525–1568, Kraków, 1930, с. 35–38.

⁴⁴ S. Zakrzewski. Ze studiów nad dziejami unii polsko-litewskiej // Zagadnienia historyczne II, с. 187: «...крэўскі акт — не дамова, а *memoriale*, завераны дзённік перамоваў». Падобна — Łowmiański. Uwagi, с. 240, дзе і зводка ранейшае літаратуры, якая падзяляе гэты погляд.

⁴⁵ J. Adamus. Państwo litewskie, с. 32.

⁴⁶ Тамсама, с. 47.

⁴⁷ F. Raczyński. Kodeks Dyplomatyczny Litwy, Wrocław, 1845, с. 254.

⁴⁸ J. Adamus. Państwo litewskie, с. 76.

⁴⁹ H. Łowmiański. Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r. // AW,

XII, 1937, s. 36–145.

⁵⁰ Гэты дакумент апублікаў О. Галецкі: O. Halecki. Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego // Miesięcznik Heraldyczny, XIV (1935), s. 102, заўага 28. Свой матэрыял аўтар разумеў як падтрымку пазіцыі Я. Адамуса. Параўн. таксама O. Halecki. Idea Jagiellońska, s. 6.

⁵¹ H. Łowmiański. Wcielenie Litwy, s. 48–56.

⁵² E. Maleczyńska. Księżece lenno mazowieckie 1351–1526, Lwów, 1929, s. 34.

⁵³ Akta Unii, q 18, s. 15.

⁵⁴ H. Łowmiański. Wcielenie Litwy, s. 74.

⁵⁵ H. Paszkiewicz. O genezie i wartości Krewia, Warszawa, 1938, s. 252.

⁵⁶ H. Paszkiewicz. W sprawie inkorporacji Litwy do Polski w 80-tych latach XIV w. Z powodu pracy prof. dr. H. Łowmiańskiego «Wcielenie Litwy do Polski w 1386 roku», Warszawa, 1938, s. 18 n.

⁵⁷ H. Paszkiewicz. O genezie, s. 258.

⁵⁸ J. Adamus. Najnowsza literatura o akcie krewskim // Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego USB, I, Wilno, 1938, s. 308–311.

⁵⁹ З другога боку, ад вольнасцю грашань выясновы Ф. Тараноўскага, паводле якіх унія Польшчы з Літвою была задумана і реалізавана палікамі дзеля стварэння вялікай польска-літоўскай сілы на Ўсходзе, здатнай процістаяць Маскве пасля яе перамогі на Куліковым полі (1380). Згодна з польскімі задумамі — цвярдзі ў далей Тараноўскі — Літва мелася быць дадзена польскай каралеве як шлюбны падарунак (*brachni dar*), гэта значыць мелася быць і нкарпаравана (Ф. Тарановскій. Литванско-рускі право и істория Литванског Статута // Архів за правне и друштвенне науке, XLVI, Белград, 1934, сш. 3, с. 246). Тут мы маєм блытаñіну паняццяў шлюбнага падарунка і вена, пра што падрабязней ніжэй.

⁶⁰ O. Halecki. Witold // Pamiętnik V Powysz. Zjazdu Historyków Polskich, I, Lwów, 1930, s. 153, дзе і агляд ранейшае літаратуры.

⁶¹ H. Łowmiański. Wcielenie Litwy, s. 143.

⁶² Akta Unii, № 1, s. 2. Чытаем там у заканчэнні: «*Et nos Jagalo dux magnus Litwanorum praefatus praemissas legationes, ex patre nostri per praedictum Skirgalonem prae nominatis dictis baronibus regni Poloniae praepositas et modo praehabito declaratas ac demum per nuntios eiusdem fratris nostri serenissimae principi dominae Elizabet reginae Ungariae prae notatae similiter et modo praehabito explicatas, in praesentia praedictorum ambaziatorum seu nuntiorum ipsius dominae reginae, tam Ungarorum, quam etiam Polonorum, ad nostram celsitudinem destinatorum, una cum fratribus nostris infrascriptis... processisse et tam praedictae dominae reginae, quam etiam praefatis baronibus regni*

Poloniae intimasse. Quasquidem legationes cum... sigillorum praesentium appensione duximus fore ratificatas et... affirmatas» [«І мы, Ягайла, вялікі князь Літоўскі, разам з нашымі, ніжэй падпісанымі братамі ... раней згаданыя пасольскія лісты, якія былі прадстаўленыя нашым бацькамі праз таго ж Скіргайлу памянённым дастойнікам Польскага Карапеўства, якія былі абвешчаныя ўжо згаданым чынам, і якія, нарэшце, належным чынам былі выкладзеныя той жа самай найяснейшай княгіні пані Альжбеце, карапеве Вугоршчыны, праз пасланнікаў таго ж нашага брата, у прысутнасці раней згаданых паслоў альбо пасланнікаў самой пані карапевы, як вугорцаў, гэтак і палякаў, прызначаных да нашай высокасці, ... мы выставілі і ўручылі іх як памянёнай пані карапеве, гэтак і згаданым дастойнікам Польскага Карапеўства. Памянённая пасольскія лісты мы загадалі заверыць і зацвердзіць прывешваннем гэтых пячатяў»].

⁶³ У прыватнасці, спрэаваздачу Длу́гаша пра ды́скусію літвінаў з палякамі ў 1448 г., якая прыводзілася ў падтрымку гіпотэзы аб кракаўскай дамове 1386 г. у справе інкарпацыі, пераканальна скрытыкаваў Г. Пашкевіч (H. Paszkiewicz. W sprawie inkorporacji, s. 5), паказаўшы, што Длу́гаш не меў на руках ані акта 1386 г., ані яго рэгеста, а толькі недакладна пераказаў змест крэўскага акта, дапоўніўшы свой пераказ тэрміналогіяй Гарадзельскае уніі.

⁶⁴ H. Łowmiański. Wcielenie Litwy, s. 143, падобна с. 135.

⁶⁵ J. Adamus. Najnowsza literatura, s. 307–316, дзе прыведзены адпаведныя тэксты крывацкіх дакументаў.

⁶⁶ H. Łowmiański. Wcielenie Litwy, s. 119–132, дае гэтай тэзе шырокасць і выдатна дакументаванне абрэунтаванне, супастаўляючы шматлікія крыніцы пра войны, якія вяліся леннікамі без удзелу суперэна, прыватныя войны і да т.п.

⁶⁷ Глядзі J. Ochmański. Historia Litwy, s. 61, дзе крэўскі акт і яго наступствы вызначаюцца як «унія Літвы з Польшччаю 1385–1386 гг.», якая, па сутнасці, зводзіцца да персанальнае уніі (Літу з Польшчай «яднала асоба супольнага манарака і супольныя анатыкрыжацкія інтарэсы»). Яшчэ раней Вяльгорскі (W. Wielhorski. Okres unii personalnej (1386–1569) // Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, «Alma Mater Vilnensis», III, Londyn, 1953, s. 63) адстойваў погляд, што «Літва пасля «уніі» ў Крэве ў значнай ступені захавала сваю дзяржаўную ўдзельнасць. Яна працягвала заключаць дамовы з іншымі дзяржавамі, напрыклад, гандлёвыя трактаты з той жа Польшччаю. На практицы еднасць палаягала ўтым, што абедзве дзяржавы яднала асоба супольнага манарака». Гэта была персанальная унія — «насуперак граматычнаму значэнню тэксту з Крэва».

⁶⁸ Akta Unii, № 1, s. 1–3.

⁶⁹ H. Paszkiewicz. O genezie, s. 256–261, 338–343; ён жа. W sprawie inkorporacji, s. 19.

⁷⁰ Параўн. з поглядамі Г. Пашкевіча, які ў ды́скусіі пра крэўскі

акт даводзіў, што «Ягайла ў той момант, пра які вядзеца гаворка, свядома не хацеў надта ўдакладняць стасунак Польшчы да Літвы» (W sprawie inkorporacji, s. 18).

⁷¹ Akta Unii, № 1, s. 2.

⁷² Параўн. Adopcja w prawie litewskim XV i XVI wieku, s. 250.

⁷³ З гэтаю канцэпцыяй выступіў Сямко віч (W. Siemkowicz. Stano wisko publiczno-prawne Włodzisława Jagiełły // Rzegłód Prawa i Administracji, XXIV (1899), № 174), а развіваў яе Адамус (Adamus. Państwo litewskie, s. 36–38).

Варта таксама звярнуць увагу, што ў акце віленскай уніі ад 18.I.1401 г. Вітаўт казаў пра вена для сваёї жонкі, княжны Анны, *«in bonis et terris, quae sibi ratione dotalicci ad vitae suae terminum assignavimus»* (Akta Unii, № 38, s. 36), што мусіць сведчыць пра значэнства з іністыту там вена ў літоўскім дынастычным асяроддзі на мяжы XIV і XV ст., робячы яшчэ больш праўдападобным вена, прызначанае Ягайлам Ядзізэ.

⁷⁴ Scriptores rerum Prussicarum III, s. 219. Верагоднасць гэтага паведамлення прымае H. Łowmiański. Wcielenie Litwy, s. 78.

⁷⁵ H. Łowmiański, Wcielenie Litwy, s. 74–82. На яго думку, «венны запіс... абцяжарыў толькі дробную частку літоўскіх земляў» (с. 82).

⁷⁶ На шырокі тэртыярыйны абсяг вена, апрача тэксту Посілгі, дзе згадваюцца Landen (землі) у дачыненні да Літвы і Русі, паказвае рэакцыя на гэты ліст літоўскіх баяраў, пра што будзе гаворка ніжэй.

⁷⁷ АЗР, I, № 1 (з датою пасля 1342 г.). Параўн. S. Kutrzeba. Unia Polski z Litwą, s. 469.

⁷⁸ Kodeks dyplomatyczny piastowski, № 80. Параўн. S. Kutrzeba, loc. cit.

⁷⁹ Першым гэты погляд сформуляваў Антановіч (В. Антонович. Очерк истории Великого Княжества Литовского, изд. 2, Киев, 1885, с. 87), а развіў яго Чубаты (М. Чубатий. Державно-правне становище украінських земель літоўскіх державі під кінець XIV в. // Записки Наукового Тав. ім. Шевченка, т. 134–135, Львів 1924, с. 56–58).

⁸⁰ Б. Чичерин. Опыты по истории русского права, Москва, 1858, с. 237–272, падае шматлікі і красамоўныя прыклады вызнанага тэстаментам недзілу, поўнага ці — часцей — частковага, сярод князёў паўночна-ўсходніх Русі XIV–XV ст. Згодна з гэтымі тэстаментамі столінага места (Масква, Твер, Рязань) найчасцей было прадметам супольнага дзяржання ўсіх князёў, якія, акрамя таго, атрымлівалі ў спадчыну кожны свой асобны «ўдзел», а апрача таго, некаторым землямі меліся валодаць супольна, чэрпаючы з іх даходы, якія дзяліліся на роўныя часткі.

⁸¹ М. Любавский. О распределении владений и об отношениях между великими и другими князьями Гедиминова рода в XIV и XV в. // Издания Исторического Общества при Московском Университете, Рефераты, Москва, 1896, с. 69.

⁸² H. Łowmiański. Uwagi, s. 225–231.

⁸³ Яе заўважаў, не атаясамліваючы з прынцыпам родавасці, С. Кутшэба (S. Kutrzeba. Unia Polski z Litwą, s. 469). Падобна да яго Адамус (J. Adamus. Najnowsza literatura, s. 298) звязану ўвагу на існаванне патрыманіяльнасці на Літве ў XIV ст. і пазней. «І якраз таму — пісаў ён — канцэпцыя злучэння дзвюх дзяржаваў у адну магла здавацца гэтаксама зразумелаю, як злучэнне дзвух фальваркаў, атрыманых у спадчыну адною прыватнай асобай». Сфармуляваўшы гэту магчымасць, Адамус заявіў, што не хоча будаваць на ёй гіпотэзы, і далей свайго назірання не развіў.

⁸⁴ H. Łowmiański. Z zagadnień spornych społeczeństwa litewskiego w XV w. // PH, XL (1949–1950), s. 116–118.

⁸⁵ Liv- Est- und Kurländisches Urkundenbuch, ed. Bunge, III, Reval, 1857, q 1186, s. 395.

⁸⁶ S. Kutrzeba. Unia Polski z Litwą, s. 474–480.

⁸⁷ J. Jakubowski. Opis księstwa trockiego z r. 1387. Przyczynek do badań nad ustrojem Litwy przedchrześcijańskiej // PH, V (1909), s. 44–46, дадатак.

⁸⁸ S. Kutrzeba. Unia Polski z Litwą, s. 472.

⁸⁹ J. Jakubowski. Z zagadnień unii polsko-litewskiej // PH, XXII (1919–1920), s. 137–142.

⁹⁰ Л. Чичерин. Опыты, с. 288, дзе сярод шматлікіх прыкладаў цытуе єцца між іншым дамова вялікага князя Юрыя Дзмітрыевіча з мажайскімі князямі: «Имети вам мене собе отцем, а мне великому князю вас держати в сыновстве и во чти без обиды» (с. 299).

⁹¹ F. I. Ganshof. Les traites des rois merovingiens // Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, XXXII (1964), q 2, d. 179–181 і F. Dolger. Die «Familie der Könige» im Mittelalter, Byzanz und die europäische Staatengewalt, Etel, 1953, p. 43.

⁹² J. Jakubowski. Z zagadnień unii, s. 151.

⁹³ Лъга яшчэ дадаць сюды дамову, заключаную ў 1384 г. паміж Ягайлам і ягонымі братамі Скіргайлам і Карыбутам, якія — як падае вопіс «Пасольская Прывказу» 1626 г. — «человали крест великому князю Дмитрею Ивановичу и брату его и их детем», Л. Черепин (оп. cit., II, s. 50).

⁹⁴ Акты Unii, № 16, 20, 22 (акты прысягі наваградскага князя Дзмітрыя Карыбута); № 23 (присяга кіеўскага князя Уладзіміра), № 24 (Дзмітрыя Альгердавіча), № 19, 25, 26, 27, 28 (Сямёна alias Лінгвена).

⁹⁵ Параён. Н. Łowmiański. Wcielenie Litwy, s. 55, які выказвае погляд, што ў крэўскім акце «Ягайла, як уладар Літвы, зракаўся на карысць Польскае Кароны правоў зверхнасці ў сваіх уладаннях», гэта значыць у Літве (с. 55).

⁹⁶ O. Balzer. Stosunek Litwy do Polski, s. 261–272. Параён. яго

ж. Istota prawa i zależności książąt litewsko-ruskich w dobie 1386–1698 /1401 // Sprawozdania Tow. Nauk. we Lwowie, I, Lwów, 1922, s. 198.

⁹⁷ Codex epistolaris Vitoldi, № 1240 (дата памылкува 8 жніўня замест 8 верасня — гл. Index actorum saec. XV, д. 174, а 1500) — (пер. А. ўт. Ю. Б.).

⁹⁸ Dział, s. 1.

⁹⁹ Пра арганізацыю судоў — так стаіць справа ў іншых землях і судах «*regni nostri Poloniae*»; пра свабоднае выдаванне замуж дачок і ўдоваў «*prout... in aliis terris regni nostri maritantur*» [«гэтак жа як ... выдаюць замуж у іншых землях нашага каралеўства»].

¹⁰⁰ KDKW, I, s. 13.

¹⁰¹ H. Łowmiański. Uwagi, s. 143, і ён жа. Z zagadnień spornych, s. 98, дзе палеміка з Камянецкім (W. Kamieniecki. Społeczeństwo litewskie w XV wieku, Warszawa, 1957, s. 125, 1 tabl.), які, згаджаючыся з поглядам пра абсолютную ўладу вялікіх князёў, прызнаў гэта пустою канцылярскую фразай, перанітай з польскага фармуляра.

¹⁰² В. Камянецкі (Społeczeństwo litewskie) асабліва сцвярджаў, што ўлада вялікага князя на Літве «набыла дэспатычны характар і захавала яго яшчэ ў XV ст.» (с. 21), а вялікакняскую раду як орган, што ўзделні чаў ва ўладзе, датаваў нэ раней як 1430–1440 гадамі (с. 103–106), ідуучы следам за Ф. Пекасінскім (F. Piekosiński. Statut Litewski // RAU, XXXIX (1899), s. 61).

¹⁰³ Послания Гедимины. Vilnius, 1966. Рада канцралявала манарха, не дапускаючи сустрэч з пасланцамі папскіх легатаў без яе ўдзелу, як вынікае з падкрэсленага імі факта, што «*venientibus... nobis, invenimus eum in aula sua cum consilariis suis circa viginti, quod nobis multum displacuit, quia speravimus ipsum solum invenire*» (s. 123). Пазней гэтыя радцы перанілі ініцыятыву ў перамоах, не дапускаючи паслоў да ўладара і ведучы перамовы ад ягонага імя (с. 131, 133).

¹⁰⁴ Scriptores rerum Prussicarum, I, Leipzig, 1861, lib. IV, cap. 26.1.

¹⁰⁵ H. Łowmiański. Z zagadnień spornych, s. 101.

¹⁰⁶ Gedimino Laiškai, s. 139, 145. У Пашуце ва ўступе, які з'яўляецца перадрукам артыкула «Послания Гедимина как исторический источник» // Исследования по отечественному источниковедению... в 75-летие С. Н. Валка, Москва–Ленинград, 1964, с. 463–473, звяртае ўвагу на актыўную ролю рады ў палітыцы вялікіх князёў, а асабліва Гедыміна, звязанай з прыняццём хросту (с. 466). Параўн. таксама H. Łowmiański. Uwagi, s. 232 і яго ж. Z zagadnień spornych, s. 110, дзе цытаваную крыніцу аўтар прызнае «найцікавейшай у гэтай справе».

¹⁰⁷ Bunge. Urkundenbuch, III, № 1186: «*Mit rathe, metewiss en und volbort unsert liben muter Julianne... und... unsir brudere... und unsers getruwen rathes*».

¹⁰⁸ М. Чубатый. Державно-правне становище, с. 64.

¹⁰⁹ И. Малиновский. Рада Великого Княжества Литовского..., I, Томск, 1904 і Н. Łowmiański. *Uwagi*, s. 231, а таксама ён жа. *Z zagadnień spornych*, s. 112 (тытул раздзелу III).

¹¹⁰ Выбарнасць літоўскіх манархаў моцна падкрэслівае Г. Лаўмянскі – «*Z zagadnień spornych*», s. 108, а яшчэ раней у працы «*Uwagi*», s. 234, прымаючы масавы харектар гэтых выбараў і будуючы на ім тэорыю пра актыўны ўдзел усяго баярства ў палітычным жыцці краю ў XIII–XIV ст.

¹¹¹ Н. Łowmiański. *Z zagadnień spornych*, s. 112 (тытул раздзелу III).

¹¹² М. Довнэр-Запольскій. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах // *UIK*, XL (1900), № 7, s. 57.

¹¹³ Н. Łowmiański. *Z zagadnień spornych*, s. 114.

¹¹⁴ Падрабязна гэты перыяд апісаў К. Авіжоніс: K. Avižonis., Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385 // Historische Studien, Heft 223, Berlin, 1932, p. 174, — падкрэсліваючы паказанні, якія сведчаць пра далёка ўжо прасунутае перад уніяй расслаенне грамадства і паўнамоцтвы баярства ў сферы пераважна маёмаснай (вечнае валоданне зямлёю), але і ў публічнай таксама. Якраз з гэтае прычины, на яго думку, прывілей 1387 г. стаў лагічным завершэннем першага этапа фармавання шляхецкага стану ў Вялікім Княстве.

¹¹⁵ Н. Łowmiański. *Uwagi*, s. 240.

¹¹⁶ То е, што рада адыгрывала значную палітычную ролю, а яе згода прымалася як выраз грамадскае згоды, не пярэчыць таму, што фармальная яна мела толькі дарадчыя функцыі, як згона прымаюць І. Маліноўскі, (Рада, *passim*), Авіжоніс (оп. *cit.*, s. 140–143) і Г. Лаўмянскі (*Uwagi*, s. 231; *Z zagadnień spornych*, s. 111). У гэтай апошняй працы аўтар так ацэньвае ролю рады: «...няма доказаў, што гаспадар лічыў, быццам меркаванне рады нечым скоўвае яго з юрыдычнага пункту гледжання. Відавочна, ён мусіў лічыцца з яе голасам, бо інакш сам нёс адказнасць за няўдачы і рызыкаў сваім аўтарытэтам, выклікаў незадавальненне, што ў выніку магло весці да адкрытага выбуху рэакцыі з боку «канцралюючых фактараў».

¹¹⁷ Akta Unii, № 51, s. 63.

¹¹⁸ Так — Н. Łowmiański. *Uwagi*, s. 243.

¹¹⁹ Таксама, с. 270.

¹²⁰ Вычарпальнае прадстаўленне дзеянасці Вітаўта як выдатнага літоўскага дзяржаўнага дзеяча даў Пфіцнер: J. Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann, Schriften der Philos. Fakultät der Deutschen Universität in Prag, Brun, 1930, d. XII+239. Погляды Пфіцнера, асабліва ў справе рускае палітыкі, падзяляў О. Галецкі, які ў рефераце «*Witold*» казаў у 1930 г. на V Усебульным З’ездзе Польскіх Гісторыкаў: «Пфіцнер трапна паказаў, што цяжкасці рускай справы Вітаўт стараўся паспяхова развязаць і ва ўнутраных стасунках.

Яму ўдалося забяспечыць літоўскуму асяродку вялізнае дзяржавы абсалютную перавагу, а рускія землі ён з'ядноўваў як найпаўнайшаю пашанай іх традыцыйнае асобнасці. Прыбіраючы ўдзельных князёў, ён зацвярджаў даўнія права і вольнасці гэтых удзелалаў... усяляк злагоджваў канфесійныя адрозненні» (Referaty, I, s. 162).

¹²¹ Параўн. заўвагу 75 і разгляд гэтае справы Лаўмянскім (Wcielenie Litwy, s. 79).

¹²² Адрозненні паміж праектаваным станам інкарпарацыі і фактычным станам, які ўзнік у выніку рэалынага раскладу сіл, падкressліваў Праснякоў (А. Пресняков. Лекции по русской истории, II, ч. I: Западная Русь и Литовско-Русское Государство, Москва, 1939, с. 78), пішучы: «По замыслу, целью кревской унии было образование нового единого государства, инкорпорация литовских земель Польской короной. Но под формальным зданием этой унии слабы оказались реальные основы».

¹²³ S. Kutrzeba. Unia Polski z Litwą, s. 483.

¹²⁴ Akta Unii, № 38, 39 (Wilno, 1.I.1401), 44 (Radom, 1.III).

¹²⁵ Там сама, № 39, s. 40.

¹²⁶ Там сама, № 39, s. 47: «*Sine scitu et constilio ipsius ducis Wythowdi et baronum, nobiliumque et terrigenorum terrae Lithuaniae praedictorum regem et dominum nobis eligere non debemus aut vocare*» [«Без ведама і рады самога князя Вітаўта і памянёных дастойнікаў, шляхты і зямянаў зямлі Літоўскай мы не павінны выбіраць альбо называць сабе караля і гаспадара»].

¹²⁷ S. Kutrzeba. Unia Polski z Litwą, s. 490, лічыў, што літві нам быў дадзены толькі дарадчы голас.

¹²⁸ Akta Unii, № 39, s. 37.

¹²⁹ O. Halecki. Wcielenie i wznowienie państwa litewskiego, s. 72, выказвае меркаванне, што «арганізацыі баярства ўрады на Літве не было [i] ... толькі ў Гародлі была зроблена спроба яе туды прышчапіць». Гэты погляд, які атаясамляе род як грамадскую з'яву з родам гербавым, быў цалкам абвергнуты доследамі Г. Лаўмянскага (Studia nad poczatkami społeczeństwa i państwa litewskiego, I, Wilno, 1931, s. 330–439; асабліва с. 411–426). Параўн. працу таго ж аўтара «Z zagadnieniach spornych», s. 115–121 (раздз. 4: Organizacja rodowa), дзе, палемізууючы з цверджаннем Камянецкага, што «даўняй [родавай] арганізацыі на Літве не было» (Społeczeństwo litewskie XV wieku, s. 61–64), аўтар даў праніклівую ацэнку захавання родавых формаў ва ўмовах дзяржаўнага быцця: «Элементы родавага ладу, захаваныя ў пазнейшых формах, мусілі сілай рэчаў складацца ў сістэму ў новых рамках класавага падзелу. Адасабляліся пануючыя роды, арыстакратычныя, шляхецкія, мяшчанская, інавалі і сялянскія роды. У паасобных класах ствараліся адрозненія ўмовы для захавання традыцыйных формаў альбо іх адаптацыі да новых стасункаў. Поруч

з развітай арганізацый магнацкіх родаў і вышэйшага баярства, якія хутка (пасля Гарадзельскай уніі) набылі характар гербовых родаў, найдаўжэй архаічныя родавыя ўзоры захаваліся сярод дробнага баярства — шляхты (асабліва на Жмудзі), якое найменш адрознівалася ад вольнага паспалітага люду племяннай эпохі.

Мы не заглыбляемся тут у цікавую і складаную проблему змену абсягу родау і яго формаў у пару пераходу ад племяннай да дзяржаўнай арганізацыі. Сінтэтычны, «мадэльны» падыход да гэтага пытання прадставіў апошнім часам Буцінаў (Н. Бутинов. Первоўтнообщынны строй (основные этапы и локальные варианты). Проблемы истории докапіталістических обществоў, кн. I, Москва, 1968, с. 89–155, асабліва с. 151).

¹³⁰ У гэтым дачыненні погляд Галецкага (O. Halecki. Dzieje unii, I, s. 136, і яго ж. Wcielenie i wznowienie państwa litewskiego, s. 61–77) быў прыняты — з адрозненнемі ў дэталях — усёй польскай літаратурай прадмета, за выключэннем Л. Калянкоўскага (Kolankoŭski. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów, I: 1377–1499, Warszawa, 1930, s. 75), які падтрымаў тэзу пра захаванне інкарпаратыўнага. Гэта відаць з таго, што ён прызнаваў адзіную альтэрнатыву: інкарпаратыўная альбо персанальная унія.

¹³¹ Такую пазіцыю ў паваеннай літаратуры заняў Родэ (G. Rhode, Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistliche Auswirkung, I: Im Mittelalter bis zum Jahre 1401, Köln–Graz, 1955, асабліва ў раздз. VII (с. 294–380), дзе разглядаеца пытанне юрыдычна-дзяржаўнага саюзу Польшчы з Літвой да 1401 г.). Яе скрытыкаваў Г. Лаймянскі ў рэцензіі, апублікованай у КН, LXIV (1957), № 2, с. 137, звяртаючы ўвагу, што «ў перыяд 1440–1569 гг. абедзве краіны прадстаўлялі сабой зусім самастойныя суверэнныя дзяржавы, якія не мелі ніводнага супольнага інстытута, а ў 1401–1440 гг. уваходзілі ў склад адзінага юрыдычна-дзяржаўнага саюзу».

¹³² Дакументы Гарадзельскай уніі, усе ад 2.X.1413 г., складаюцца з трох актаў: у першым Ягайла і Вітаўт акрэсліваюць характар уніі і надаюць шматлікія прывілеі літоўскім баярам, якія атрымалі гербы ў выніку гербавай адопцыі польскіх шляхты (Akta Unii, № 51); у другім роды польскіх шляхты прымаюць літоўскіх баяраў да сваіх гербай (тамсама, № 49); у трэцім літоўскія баяры прысягаюць захоўваць унію (тамсама, № 50).

¹³³ O. Balzer. Unia horodelska, Kraków, 1913, s. 12.

¹³⁴ J. P. Fitzner. Grossfürst Witold, s. 112.

¹³⁵ A. Wiskont. W. ks. Witold a unia, s. 490–493.

¹³⁶ Akta Unii, № 49, s. 53.

¹³⁷ W. Semkowicz. Braterstwo szlachty polskiej z bojarskiem litewskim w unii horodelskiej 1413 roku // Polska i Litwa w dziejowym stosunku, Kraków, 1914, s. 393–443.

¹³⁸ H. Łowmiański. *Z zagadnień spornych*, s. 106, параўно ўвае Літву XIV ст. з французскай дзяржаваю, не толькі паводле этапа дзяржаўна-грамадскага развіцця, але і паводле нацыянальнага харарактару. З гэтага парадуння відаець большая салідарнасць паміж уладай і баярамі, бо іх супольная дзеянасць «імкнулася не толькі да ўмацавання новага [феадальнага] ладу ў этнографічных межах, але і да здабыцца і ўтрымання ўлады на чужых абшарах». Параўн. ранейшыя Uwagi, s. 258 і passim. У выніку — піша Лаўмянскі — «унія і ўвядзенне каталіцтва засцераглі літвінаў ад праваслаўя і дэнацияналізацыі вышэйшых слоў, але стасункам паміж двумя народамі хутчэй сталі перашкаджаны» (тамсама, с. 275).

¹³⁹ Гэта падкрэсліваў і літоўскі гісторык А. Віскант, op. cit., s. 493.

¹⁴⁰ Akta Unii, № 51, s. 64: «*Easdem terras, quas semper cum pleno dominio ac iure mero et mixto ... habemus a progenitoribus nostris... baronum, nobilium, boyarorum voluntate, ratione et concensi adhibitis*» [«Тыя ж землі, якія заўсёды мы мелі ў поўным уладанні згодна з чыстым і змяшаным правам ... яшчэ ад нашых праабацькоў ... грунтуючыся на волі, пацвярджэнні і згодзе дастойнікаў, шляхты і баяраў»].

¹⁴¹ O. Balzer. *Unia horodelska*, s. 24.

¹⁴² Iх разгледзеў Кутшэба (S. Kutrzuba. *Unia Polski z Litwą*, s. 504–514).

¹⁴³ Падрабязны выклад гэтых падзеяў даў Лявіцкі (A. Lewicki. *Wstąpienie na tron polski Kazimierza Jagiellończyka* // RAU, XX (1887), s. 7–25). У прыватнасці,польскія дэлегаты, што праводзілі перамовы з Казімірам у справе заняцця ім польскага трону, прысягнулі — ясна, што на жаданне літвінаў — што кароль будзе мець свабоду «*familiares cuius cunque linguagii tenere, habere et fovere*», а таксама будзе мець магчымасць выехаць у Вялікое Княства і на Русь і пераўываць там, «*iuxta sue serenitatis arbitriae voluntatis*» (s. 21).

¹⁴⁴ Тэкст апублікаваў Уляноўскі: B. Ulanowski. *Projekt unii polsko-litewskiej z 1446 r.* // AKP, VI, s. 237–239.

¹⁴⁵ A. Lewicki. *Wstąpienie na tron*, s. 25–27. У прыватнасці, літоўскі бок жадаў замены выразаў «*iugo servitutis obnoxios* (у дачыненні да літвінаў), *haec incorporamus, inviseramus, appropriamus*» на вызначэнне «*societas et liga*», як было сфармульявана ў дакуменце 1446 г.

¹⁴⁶ J. Długosz. *Opera*, XIV, s. 46. Палякі адказваюць: «*Ut videlicet regnum Poloniae cum ducatu magno Lithuaniae, secundum intentionum primorum principum, Wladislai Poloniae regis et Withawdi magnis ducis Lithuaniae, sub uno rege et principe foret et utrumque dominium de caetero vocaretur Regnum Poloniae, titulo Ducatus Magni Lithuaniae extincto; quodque Lithuaniae, Samogittiae et Russiae terrae, quae nunc Ducatus Magno subsunt, in eadem sorte, conditione, iure, privilegio et libertate, qua terrae Cracoviensis, Sandomiriensis, Siradiensis, Lublinensis,*

Leopoliensis, Podoliae et alii consistentem» [«Каб сапраўды Польскае Каралеўства з Вялікім Княствам Літоўскім згодна з намерам першых князёў, Уладзіслава, караля Польшчы, і Вітаўта, вялікага князя Літоўскага, былі пад адным каралём і гаспадаром і каб абодва ўладанні называліся Польскім Каралеўствам, а тытул Вялікага Князства Літоўскага быў скасаваны, і каб землі Літвы, Жмудзі і Русі, якія цяпер падлягаюць Вялікаму Княству, існавалі ў тым жа статуте, стане, праве, прывілеі і вольнасці, як і землі Кракаўская, Серадзкая, Люблінская, Львоўская, Падольская ды іншыя»]. Пар. А. Lewicki. *Powstanie Świdrygiełły*, s. 286 (413).

¹⁴⁷ Палітыка дзяржавай самастойнасці Літвы ў XV ст., асабліва за панавання Казіміра Ягелончыка, стала апошнім часам у літоўскай гісторыяграфіі прадметам паглыбленага даследавання Б. Дундуліса: B. Dundulis. *Lietuvos kova del valstybinio savarankiskumto XV. a.* Vilnius, 1968, s. 311.

¹⁴⁸ *Acta Unii*, № 72, 73, 74, 75, 76, s. 121–130.

¹⁴⁹ Тамсама, № 79, 80, 82, s. 134–147.

¹⁵⁰ У прыватнасці, гэта агаворваў вялікі прывілей для шляхты з Літвы і Жмудзі, выдадзены Жыгімонтам Аўгустам у 1547 г. Параўн. Ф. Леонто віч. Исто чники русско-литовскаго права. Общий обзор источников. Договоры. Земскис прывілеі, Варшава, 1894, с. 30.

¹⁵¹ *Dział.*, s. 25–35, дзе памылкова пададзена дата — 1457 г.

¹⁵² Дайшло да таго, што ў 1478 г. літоўскія паны збіраліся прасіць Казіміра Ягелончыка, каб то й даў ім за вялікага князя аднаго з сваіх сыноў. Гл. М. Довнар-Запольскій. Польско-литовская унія на сеймах до 1569 года // Труды Славянской Комиссии при Императорском Московском Археологическом Обществе, II, 1897 і адбітак, с. 3.

¹⁵³ M. Stryjkowski. *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi...* Warszawa, 1846, s. 294.

¹⁵⁴ М. Любавскій. Литовско-рускій сейм, с. 200.

¹⁵⁵ АЗР, II, № 144. Пар. М. Довнар-Запольскій. Польско-литовская унія, с. 6.

¹⁵⁶ М. Довнар-Запольскій. Польско-литовская унія, с. 6.

¹⁵⁷ *Scriptores Rerum Polonicarum*, I, Kraków, 1872, s. 172, 246, 259.

¹⁵⁸ Пар аўн. О. Halecki. *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Polski*, Kraków, 1915, асабліва с. 168, дзе падаюцца звесткі пра пазітыўнае стаўленне да уніі зямян, пры тым, што каралю і кароннаму сойму даводзілася з вялікімі цяжкасцямі пераломваць супраціў князёў і паноў, распальваны літоўскімі панаамі; Галецкі прадстаўляе гэта дэталёва (с. 125–167).

¹⁵⁹ М. К. Любавскій. Очеркі істории литовско-рускага государства до Люблинской уніи включительно, Москва, 1910, с. 203.

¹⁶⁰ W. Kamienecki. Chorążowie w parlamentarystycznych litewskim przed unią lubelską // *Antemurale*, IX (Rzym, 1965), s. 165–202, асабліва с. 193.

¹⁶¹ M. Stryjkowski, Kronika, II, s. 404. Параўн. таксама: Responsum nomine totius senatus ac nobilitatis ducatus Lithuaniae super unionem... Vilna, 1551, надрукавана М. Доўнар-Запольскім у: Польско-литовская уния, с. 27.

¹⁶² На ту ю акалічнасць, што ў Польшчы галоўнай сілай была ўжо шляхта, а на Літве — усё яшчэ магнатаў, адкуль вынікала процілегласць інтэрэсаў абедзюх дзяржаваў, як на адну з прычын згадак паміж Польшчай і Літвою ў XV ст., першым звярненіем увагу Лялевель. Пра гэта — S. Zakrzewski. Rys naukowej działalności Joachima Lelewela // Zagadnienia historyczne, I, Lwów, 1936, і M. Любавскій. Литовско-рускій сейм, с. 223 (палявы менскі сойм 1521 г.), с. 271–288 (палявы наваградскі сойм 1538 г. і пазнейшыя).

¹⁶³ Arch. Sang., IV, № 406, s. 527 (ліст ад 21.I.1547 г.).

¹⁶⁴ В. И. Пичета. Литовско-польские униони и отношение к ним литовско-русской шляхты // Беларусь и Литва XV–XVI вв., Москва, 1961, с. 543.

¹⁶⁵ A. T. Działyński. Źródła pisma do dziejów unii, cz. II, oddz. I, Poznań, 1856, s. 367, 368.

¹⁶⁶ Нататка ў дыяры ўнія кароннага сойму 1562 г., названая «Пра Літоўскую унію», казала: «Была вялікая zminka, бо земскія паслы ведалі, што сама Літва прасіла аб ёй караля, і з войска ад Віцебска яўна пасольства былі выправілі ў Вільню да караля, каб здзеісніў ім унію з Польшчаю... Прасіла аб гэтым уся літоўская шляхта, але некалькі паноў гэтаму працівіліся, з якіх найгалаўнейшыя былі: пан Мікалай Радзівіл — ваявода віленскі, канцлер, маршалак, гетман і вялікі пан вялікіх уладанняў у тым Княстве з вялікаю ласкаю» (таксама, с. 157).

¹⁶⁷ М. Любавскій. Литовско-рускій сейм, с. 636 (польскі пераклад — Ю. Б.).

¹⁶⁸ Параўн. S. Kutrzeba. Dzieje unii Polski z Litwą, s. 568, і O. Halecki. Sejm obozowy szlachty litewskiej pod Witebskiem 1562 r. і jego retusze o unii z Polską // РН, XVIII (1914), s. 320–353, дзе найпадрабязней прадстаўлены ход гэтага лагернага сойму і дадзена ацэнка яго значэння для далейшага развіцця падзеяў. Параўн. таксама яго ж. Dzieje unii, II, s. 151–155, і В.И. Пичета. Литовско-польские униони, с. 545.

¹⁶⁹ И. Лаппо. Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия, I: Литовско-русский поэт и его сеймик, Юрьев, 1911, асабліва с. 25–60.

¹⁷⁰ И. Лаппо. Литовский Статут 1588 года, I, ч. 1, Kovno, 1934, с. 170–174. Гэты аўтар так ацэньвае ўвод працісання аб свабодзе адчужэння маёнткаў: «Это постановление Берестейского сейма 1566 г. ... было завершением успехов шляхетского движения в Литве средних десятилетий XVI столетья» (с. 170).

¹⁷¹ K. Chodynicki. Geneza równouprawnienia schizmatyków w W. Ks. Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-

wschodniego // PH, XXII (1919–1920), s. 54–135, дзе таксама зводка праваслаўных на пасадах Вялікага Княства пры Жыгімонце Аўгусціце (c. 135). Падобна піша Лапінскі: A. Łapiński. Zygmunt Stary a kościół prawosławny, Warszawa, 1937 // Rozprawy Hist. TNW, XIX, z. 1: там спіс праваслаўных саноўнікаў, што займалі пры Жыгімонце Аўгусціце пасады, якія давалі доступ да вузейшае гаспадарскае рады і на якія фармальна павінны былі дапускацца толькі каталікі (c. 164).

¹⁷² W. Czermak. Sprawa rownouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432–1563) // RAU, XLIV (1903), s. 400, бачыў у абмежаванні правоў праваслаўных сродак палітычнае барацьбы ў руках літоўскіх паноў: «Колькі разоў хапелі пакласці крэс каралеўскай ласкаvasці да схізматычных кандыдатаў на вышэйшыя і земскія пасады». Падобна O. Halecki. Dzieje unii kościelnej // Pamietnik VI Powszechnego Zjazdu w Wilnie, I, s. 318, сцвярджай, што «на Літве, напрыклад, нават канфлікты, якія мелі змені выгляд змагання паміж каталікамі і праваслаўнымі, былі, па сутинасці, асабістымі і родавымі спаборніцтвамі, як спрэчка Гаштаўта з Астрожскім».

W. Kamieniecki. Ograniczenia wyznanowe w prawodawstwie litewskim XV–XVI w. // PH, XIII (1911), s. 268–282, меркаваў, што абмежаванне правоў вызнаніць у сходніе царквы, якое змящала ся асабліва ў Гарадзельскім прывілеі, тычылася выключна Літвы ў вузейшым сэнсе, а не рускіх абшараў. Абуджэнне канфлікту ў дваццатыя гады XVI ст. ён звязваў з менаваннем кн. Канстанціна Астрожскага ў 1522 г. на троцкага ваяводу і прызначэннем яму месца ў радзе вышэй за ваяводу віленскага (c. 179). Гэтая пазіцыя згаджаецца, што да фактаў, з ацэнкаю крытыкамі Камянецкім М. Любаўскага, які таксама падкрэсліваў завастрэнне тэндэнцыяў дыскрымінацыі праваслаўных паноў з сярэдзіны першай паловы XVI ст., калі ўспаміналіся абмежаванні, забытыя ўжо пасля прывілея 1432 і 1434 гг. У адрозненне, аднак, ад свайго крытыка, Любаўскі ажыўленне гэтых тэндэнцыяў прыпісаў каталіцкаму касцёлу, які толькі на пачатку XVI ст. прыйшоў да пераканання, што Фларэнцыйская унія 1439 г. панярнела канчаткове фіяска (К вопросу об ограничении политических прав православных князей, панов и шляхты в Великом Княжестве Литовском до Люблинской Унии // Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому, Москва, 1909, с. 1–17).

¹⁷³ Падрабязна пра гэта: S. Kot. La Réforme dans le Grand-Duché de Lithuanie, Facteur d'occidentalisation culturelle // Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves XII (1952), p. 15. Параўн. таксама G. Schramm. Der polnische Adel und die Reformation 1548–1607, Wiesbaden, 1965, p. 137–165, дзе ідзеца пра рэформацыю на Літве і Русі, і Z. Ivinskis, Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum Erscheinen der Jesuiten (1569) // Foschungen zur osteuropäischen Geschichte, XII, Berlin, 1967, p. 45+1 мапа.

¹⁷⁴ S. Kot. op. cit.

¹⁷⁵ Параўн. заў. 171.

¹⁷⁶ Параўн. К. Chodynicki. Geneza rownouprawnienia schizmatyków, с. 118.

¹⁷⁷ Тамсама, с. 122.

¹⁷⁸ Канфесійныя абмежанні мелі ў Вялікім Княстве выразна нацыянальныя хакттар, што вынікае з чаргавання тэрмінаў «веры грэчаскай» і «народу рускага». Там у трэба пагадзіцца з поглядам Я. Якубоўскага, які ў «*Studiach nad stosunkami narodowosciowymi*», s. 81, цвердзіў, што напярэдадні уніі «этнічная розніца паміж літвінамі і русінамі ўжо сцерлася сярод шляхты цалкам, засталася толькі канфесійная розніца». Гэтая тэза, да якой далучыўся, між іншым, К. Chodynicki. Geneza rownouprawnienia schizmatyków, с. 122, насуперак таму, што кажуць цытаваныя ім крыніцы, на нашую думку, не вытрымлівае крытыкі.

¹⁷⁹ Гэта добра разумеў К. Хадыніцкі, які, станоўча ацэнъваючы палітыку апекі Жыгімонта Аўгуста над праваслаўнай царквою ў Вялікім Княстве, крытычна паставіўся да вынікаў уніі 1596 г., пішучы: «Берасцейская унія... не прынесла станоўчага выніку, а хутчэй завострыла падзел паміж адным і другім вызнаннем» (Geneza rownouprawnienia schizmatyków, с. 134). Больш стрыманы, але гэта кама крытычны з пункту гледжання інтарэсаў дзяржавы хакттар мае яго ацэнка, змешчаная ў вялікай манографіі «*Kościół prawosławny i Rzeczpospolita Polska 1370–1632*», Warszawa, 1934, s. 346, і папярэджаная кароткай зводкай поглядаў на гэтае пытанне ў польскай літаратуре (с. 344 н.). А пошняя праца, апалагетычна ўдачыненні да Берасцейскай уніі, — кніга О. Галецкага: O. Halecki. From Florence to Brest 1439–1596, Rome, 1958, p. 444 (дад. да т. X «*Sacrum Poloniae Millennium*»).

¹⁸⁰ Парайн. В. Пічета. Польско-литовскіе уніи, с. 543, на чыю думку, прывілей 1563 г. зрабіў з рускае шляхты «гарачага прыхільніка уніі, такой дабратворнай для шляхты».

¹⁸¹ Гэту пазіцыю наоўгу згодна прымае польская і расійская літаратура. Сінтэтычны выклад яе даў Закшэўскі: S. Zakrzewski. Ze studiów nad dziejami unii, s. 215: «Супраціў літоўскіх магнатаў меў розныя прычыны, — пісаў ён. — Цэнтр цяжару ляжаў, аднак, у боязі страціць грамадскае становішча на карысць шляхты, а яшчэ болей браў іх страх перад адданнем каралеўшчынаў, якія былі ці то ў незаконным уладанні, ці то пад закладамі і г. д.».

¹⁸² Эстонскі гісторык Э. Тарвэль у апублікованым нядайна доследзе «*Stosunek prawnopranstwowy Inflant do Rzeczypospolitej oraz ich ustroj administracyjny w l. 1561–1621* // Zapiski Historyczne, Toruń, XXXIV (1969), z. 1, s. 49–77, паказвае, што ў 1561 г. адбылося падданне Інфлянтаў асабіста каралю Жыгімонту Аўгусту як каралю Польшчы і вялікаму князю Літоўскаму. Паводле складзеных з да-

таю 28.XI.1561 *Pactum Subiectionis* літоўскіх станаў і *Privilegium Sigismundi Augusti* (апт. XI), кароль павінен быў старацца далучыць Інфлянты да Кароны Польскага Каралеўства. Калі б польскі сойм не выказаў на гэта згоды, яны меліся «*ex tunc, prout ex nunc Magno huic Ducatui Lithuaniae incorporata illique unita esse censeatur*» [«ад таго і ад гэтага часу яны лічыліся б далучанымі да Вялікага Княства Літоўскага і з'яднанымі з ім»]. Польскія станы не хацелі адразу даць уцягнуць сябе ў абарону Інфлянтаў і не ратыфікавалі дамовы, заключанае Жыгімонтам Аўгустам. Унія, якая ўзнікла такім чынам, была насамрэч — як піша аўтар — «персанальна уніяй Інфлянтаў з вялікім Княствам Літвы» (с. 56). Пра унію з Літвою можна казаць толькі з 1566 г., калі на сойме ў Горадні быў складзены акт уніі (25 снежня), дзе агаворвалася, што ў выпадку уніі Вялікага Княства з Каронаю Інфлянты далучацца да яе разам з Літвою. На люблінскім сойме польскі бок пажадаў, каб інфлянцкая дэлегацыя прыняла унію без пасярэдніцтва Літвы, і гэтае патрабаванне — нягледзячы на суправад — реалізавала. Толькі з гэтага часу лъга казаць пра кандамініюм Польшчы і Літвы ў Інфлянтах.

¹⁸³ Асабліва М. Любавскій. Литовско-рускій сейм, с. 636–815, і М. Довнар-Запольскій. Польско-литовская унія на сеймах до 1569 года, с. 1–29. На іх грунтаваўся S. Kutrzeba. *Unia Polski z Litwą*, с. 569–620; ён багата скарыстаў з іх, але і ўзбагаціў новымі матэрыяламі. O. Halecki. *Dzieje unii*, II, с. 157–339.

¹⁸⁴ *Źródłopisma*, cz. II, oddz. II, s. 328.

¹⁸⁵ Цытуецца паводле: J. Adamus. *Lithuanie et Pologne // Monde Slave*, octobre, 1928, p. 153.

¹⁸⁶ З адваротнага боку разумеў гэту справу Пічэта: В. Пічэта. Польско-литовские уніи, с. 550, пішучы: «Несумненна, калі на падставе Люблінскай уніі Літва часткова карысталася ўнутранай самастойнасцю, то гэта было спраўа магнацтва».

¹⁸⁷ S. Zakrzewski. *Unia lubelska // Zagadnienia historyczne*, II, s. 214.

¹⁸⁸ S. Kot. *Gniewy o unię // Studia historyczne ku czci prof. S. Kutrzuby*, II, Kraków, 1938, s. 357, падкрэсліваў, што якраз літоўскія магнаты былі непрыхільныя да уніі, «апынуўшыся ў сваёй уся-ўладнасці пад пагрозай уніі, перадусім праз шляхецкую стыхію, якой усміхаліся вольнасці і прывілеі кароннае шляхты».

¹⁸⁹ Цытуецца паводле С. Закшускага, loc. cit.

¹⁹⁰ Падрабязна пра гэта O. Halecki. *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny*, s. 174.

¹⁹¹ S. Kot. *Gniewy o unię*, с. 363, дзе перадрукованы поўны текст цытаванага ліста А. Воляна.

¹⁹² *Akta Unii*, № 148, 149 і 151, с. 331–362, 364–373.

¹⁹³ O. Halecki. *Dzieje unii*, II, с. 340.

¹⁹⁴ S. Kutrzeba. *Unia Polski z Litwą*, с. 655.

¹⁹⁵ S. Kutrzeba. L' union et l' incorporation dans l' histoire des institutions politiques de l'Europe // IV Congres International des Sciences Historiques, Resumes de communications, Oslo, 1928, p. 230. Кажучы пра збліжэнне Польшчы і Літвы шляхам паступовай асиміляцыі паводле дзяржаўнага ладу, аўтар заўважае: «*On chercherait en vain dans l'autres pays cette forme d'incorporation (par le rapprochement successif), qui comportait l'attribution des priviléges... Les résultats étaient identiques en ce qui concerne l'unification du territoire à ceux dont pouvaient se vanter les monarchies absolues.*». Вартасць гэтага метаду — на думку Кутшэбы — палягала ў тым, што яна не выклікала значнага супрапіву этнічна рознага насельніцтва, якое «*se conformait sans repugnance à des institutions plus libérales et s'assimilait aisement à la classe sociale, dont elle pouvait partager les priviléges.*».

¹⁹⁶ М. Любавскій. Литовско-рускій сейм (1900), с. 847–850. Варта зазначыць, што пазней гэты аўтар змяніў думку і пачаў называць Люблінскую унію «*wcieleniem*» (даслоўна!) Літвы ў Карону (Очерк истории литовско-русского государства, 1910, с. 292).

¹⁹⁷ В. Пичета. Польша на путях колонизации Украины и Белоруссии. Люблинская уния и ее политические последствия // Белорусь и Литва, с. 562.

¹⁹⁸ И. Лаппо. Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория, I, Юрьев, 1901, с. 13–85.

¹⁹⁹ Выказаныя погляды ён падсумаваў у працы: Литовско-русское государство в составе Речи Посполитой. Praha, 1929, s. 63–76.

²⁰⁰ S. Ehrenkreutz. Separatyzm czy ciążenie Litwy do Polski po unii lubelskiej? // Pamiętnik IV Powsz. Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 1925, sekcja IV, s. 1–3.

²⁰¹ A. Šapoka. Lietuva ir Lenkija po 1569 metu unijos, ju valstybiniu santykliu bruožai, Kaunas, 1938, s. XX+394 (рэзюме па-нямецку).

²⁰² O. Halecki. Dzieje Unii, II, s. 336; ён жа. Idea Jagiellońska, s. 23. Варта дадаць ту т, што яшчэ ў 1916 г. у габілітацыйнай лекцыі «*Unia lubelska*» Галецкі не прадстаўляў федэралістычнае канцепцыі, а фармуляваў тэзу, што пасля 1569 г. паўстала супольная Рэч Паспалітая, у якой Літве былі пакінутыя толькі асобныя пасады (Kraków, 1916, s. 31).

²⁰³ O. Halecki. Dzieje Unii, II, s. 341. Параўн. яго ж. *Unia lubelska*, s. 29–31, дзе чытаем: «Ахілесавай пятою польска-літоўскае уніі было то е, што яна была саюзам толькі дзвюх дзяржаваў і трох народаў, з якіх рускі быў падзелены паміж дзвюма гэтымі дзяржавамі». Галоўную віну за гэта, аднак, аўтар ускладаў на саміх русінаў.

²⁰⁴ S. Zakrzewski. Zagadnienia historyczne, I, s. 237, дзе палеміка з Бабжынскім, які крытыкаваў Люблинскую унію, пішучы, што «асобны ўрад на Літве азначаў... палітычную асобнасць Літвы,

назаўсёды звязваў сілы Рэчы Паспалітай і ствараў зародак вечнай анархіі і неладаў» (M. Bobrzyński. Dzieje Polski w zarysie, II, wyd. 4, s. 79).

²⁰⁵ O. Balzer. Tradycja dziejowa unii polsko-litewskiej, s. 16.

²⁰⁶ L. Kolanowski. Polska Jagiellonów, s. 5; параш. таксама с. 326, дзе разагі пра «фатальная рэшткі дзяржавага дуалізму» як выніку неабходнага кампрамісу з літоўскім магнацтвам.

²⁰⁷ Параш. S. Kościąkowski. Rzeczypospolita obojga narodów (1569–1795) // Alma Mater Vilnensis, III, s. 68: «У 1569 г. на люблінскім сойме абедзве [дзяржавы]... Польша і Літва, як арганізмы, дагэтуль цалкам незалежныя і самастойныя... перастаюць існаваць, а замест іх... узнікае новае юрыдычна-дзяржавнае ўтварэнне, якога дагэтуль не было... Рэч Паспалітая Абодвух Народаў, альбо супольная польска-літоўская... дзяржава».

²⁰⁸ Першы звязрнү на іх увагу Лаппо: И. Лаппо. Постановления трех виленских съездов 1587 г. // Сборник статей, посвященных С. Ф. Платонову, Петербург, 1911, с. 361–374. Гэтую праблему разгарнуў далей Шапока: (A. Šapoka) ў Lietuva ir Lenkija i y pracy Die sondertagungen der litauischen Stände nach der Lubliner Union von 1569 // Litt. Soc. Estoniae, XXX, Liber saccularis, Dorpat (Tartu), 1938, s. 700–716, які зрабіў зводку шасці вальных з'ездаў за Стэфана Баторы, у часе бескарадлея, пасля яго смерці трох, а пры Жыгімонту III — трыйцаці. Яны адбываліся і пазней, але ўсё радзей. Апошнім часам насыя веды пра літоўскія канвакацыі ўзбагаціў новым матэрыялам Вінэр: H. Wisner, Konwokacja wileńska. Z dziejów parlamentarystmu litewskiego w czasach Zygmunta III // СРН, XX (1968), z. 2, s. 75–80.

²⁰⁹ Уважаючы на іх склад, функцыі і палітычную ролю, не выпадае зводзіць канвакацыі да ролі генеральнага сойміку Вялікага Княства, як хацеў зрабіць Адамус у рэцензіі на працы А. Шапокі (AW, XIII, 1938, z. 2, s. 322).

²¹⁰ С. Пташицкий. К вопросу об изданиях и комментариях Литовского статута, Петербург, 1893, дадатак, с. 45.

²¹¹ Шырэй пра гэта — И. Лаппо. Великое Княжество Литовское, с. 45. Параш. таксама В. Дружыц. Палажэньне Літоўска-беларускай дзяржавы пасля Люблінскай вунії // Працы Бел. Університету ў Менску, 1925, № 6–7, с. 216–257.

²¹² Цытуецца паводле: J. S. Bystroń. Megalomania narodowa, Warszawa, 1935, s. 232.

²¹³ J. Seredyka. Konflikt między Koroną a Litwą w 1627 roku // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu, Historia, VI (1967), s. 119–157 (тэкст цытуецца са с. 141).

²¹⁴ Параш. S. Ehrenkreutz. Separatyzm czy ciążenie Litwy ku Polsce, s. 4, дзе, між іншым, аўтар цытуе інструкцыю берасцейскага сойміку ад 1661 г., які дару чаў сваім паслам супакоіць каронных

паслоў, «*iż to nigdy in mente obywatelów W. Ks. Litewskiego nie postało, które rechce obserware iżawsze obserwuje sacrosancte vincula unionis*» [«што гэта ніколі не з'яўлялася ў думках грамадзян В. Кн. Літоўскага, якія хочуць захоўваць і заўсёды захоўваюць святыя павязі ўніі»].

K. Chodynicki. Kilka zagadnień z dziejów wewnętrznych Litwy po Unii lubelskiej // Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, I, Lwów, 1930, s. 134, сцвердзіў, што частыя канфлікты паміж Каронаю і Літвою даводзяць літоўскі партыкулярыйзм, але не канечне сведчаць пра сепаратызм.

²¹⁵ М. Грушевський. Історія України-Руси, V, Львів, 1905, с. 23. Да гэтых проблемы Грушэўскі вярнуўся ў выдадзенай па-расейску кнізе «*Очерк истории украинского народа*», выд. III, СПб., 1911, дзе пісаў: «Зразумелая тая прываб насць, яку мела польскае палітычнае жыщчё і літаратура для ўкраінскае шляхты, якая цягнулася да польскіх прынцыпаў дзеля сваіх станавых інтэрэсаў і ўвайшла ў кола польскага жыщчя якраз у хвіліну ягонага апагею» (с. 174).

²¹⁶ O. Halecki. Unia Polski z Litwą a Unia kalmarska // Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby, I, Kraków, 1938, s. 217.

²¹⁷ J. Ochmański. Historia Litwy, s. 61.

²¹⁸ J. Mitteis. Lehrerecht und Staatsgewalt, Untersuchungen zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte, Weimar, 1933, s. 207 і passim (асабліва с. 556), дзе таксама вычарпальная зводка ранейшае літаратуры для Сярэднявечча.

²¹⁹ Comité International des Sciences Historiques XIIe Congrès... Vienne 29 août — 5 septembre 1965, Rapports IV Méthodologie et histoire contemporaine, Vienne, 1965, p. 33–48.

²²⁰ Цяжка прызнаць такою спробаю рэферат: Otto Hoetzscher. Federation (föderativer Gedanke) und fürstliche Gewalt (Absolutismus) in der Verfassungsgeschichte Osteuropas vom 16. bis 18. Jahrhundert // Résumés des communications présentées au (VIIe Congrès International des Sciences Historiques) de Varsovie, 1933, I, s. 324, які вызначаў дзяржавы сярэдняй і ўсходній Еўропы (Польшчу, Расію, Прусію, габсбургскую манархію) як *zusammengesetzten Staaten*, кладучы націск на злучэнне розных тэрыторый, а не на іх шматнацыянальнасць, якая здаецца значна больш істотнаю для характарыстыкі гэтых складаных арганізмаў.

²²¹ O. Halecki. Unia Polski z Litwą a Unia kalmarska, s. 217–232. На гэту паралель часта спасылаецца пры апісанні гісторыі Даніі К. Гурскі, дадаючы багата трапных назіранняў і заўваг (гл. наступную заўвагу).

²²² Парайн. W. Czapliński i K. Górska. Historia Danii, Wrocław, 1965, s. 122.

²²³ Тамсама, с. 124. Парайн. O. Halecki. Unia Polski z Litwą a Unia kalmarska, s. 227.

²²⁴ O. Halecki. Unia Polski z Litwą a Unia kalinarska, трапна з'яўжае, што «ягелонскі дом мог так паспяхова спаўніць сваю дабратворную ролю ў развіцці ўніі, бо, носячы карону Польшчы — дзяржаўы, якая мела перавагу ва ўзаемным саюзе — быў найцясней звязаны паходжаннем, як атожылак спрадвечнае айчыннае дынастыі, з другою дзяржаваю, чый партыкулярызм, які часам даходзіў да сепаратызму, у іншых умовах ніколі не гэтаю перавагай не пагадзіўся».

²²⁵ Тамсама, с. 223–225.

²²⁶ История Польши, изд. Академии Наук СССР, I, Москва, 1954, с. 166.

²²⁷ Пачатак гэтаму паклаў — праўда, у вельмі агульнай форме — Кутшба: S. Kutrzeba. Charakter i wartość unii polsko-litewskiej // Księga pamiątkowa I Statutu, s. 6. Ён трапна зводзіў польска-чэшска-вугорскія сувязі да дынастычнае лучнасці, падкрэсліваючы іх слабасць у адрозненне ад польска-літоўскай ўніі, якая мела грамадскае апірышча ў абедзвюх краінах.

²²⁸ Гэтаксама павучальным быў бы разгляд з гэтага боку польска-саксонскае ўніі. Параўн. пра гэта: J. Gierowski. Personal — oder Realunion, Zur Geschichte der polnisch-sächsischen Beziehungen nach Poltawa. Um die Polnische Krone, Berlin, 1962, p. 254–291, дзе аўтар звяртае ўвагу перадусім на палітычны бок ўніі на фоне імкнення Вэтынгаў да ўмацавання на троне Рэчы Паспалітай.

²²⁹ Параўн. J. Łowmiański. Uwagi, s. 309–311. Асабліва P. Simson. Geschichte der Stadt Danzig, I, Danzig, 1913, p. 107, 362, прызначана гандаль з Літвою за адну з галоўных крыніц развіцця і дабрабыту Гданьску. Пра гандаль Літвы з Познанню (футры, скуры, во ск) гл. L. Koczy. Handel Poznania do połowy XVI wieku // Prace Komisji Histor. PTPN, VI (1930), дзе выказваецца тэза, што эканамічнае моц Познаніі вынікала галоўным чынам з літоўскага гандлю (с. 279). Абмяжоўваючыся пытаннем дзяржавнага ладу і грамадскіх перадумоў для ўніі, мы не з'яўмліся шырэй гэтым аспектам проблемы, які патрабуе асобнага разгляду з ужываннем метадаў эканамічнае гісторыі.

²³⁰ Харвацкія феадалы, валоскія князі, саксонскія *graves* у Трансільваніі, дробная славацкая шляхта ўрэшце ў розны час паддаліся мадзьярызациі, працэс якой скончыўся ў XVI ст. З гэтага часу прыналежнасць да шляхты азначала ў той жа час прыналежнасць да вугорскага народа. Гл. пра гэта Z. I. Toth. Quelques problèmes de l'Etat multinational dans la Hongrie d'avant 1848 // Etudes...hongrois du Xe Congrès International des Sciences Historiques, Budapest, 1955, p. 122–149.

²³¹ На гэтую тэму параўн. С. Нікітін. Общие черты и специфические особенности формирования славянских наций в XIX в. (преимущественно на южнославянском материале) // VI Междун-

народный Съезд Славистов: История, культура, фольклор и этнография славянских народов, Москва, 1968, с. 64–79 i J. Bardach. O powstaniu nowoczesnego narodu litewskiego // KH, LXXIII (1966), № 2, s. 381–390.

KAMUNIKAT.org